

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 8
(19639)
2023 чылдың
февраль 4
суббота

Хүннүң үнери — 08:17
Ажары — 17:34
Хүн дурту — 09:17

Садар өртээ
хостуг

12+

Владислав Ховалыг вице-премьер Виктория Абрамченко-биле ужурашкан

Тываның чурттакчыларынга чиигелделиг ипотека

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың хөгжүл-
дезинге болгаш чоннун амыдыралынга дорт хамаарылгалыг чугула
айтырыгларны Москва хоорайда дугуржуп шиитпирлеп турар.

/ 4-кү арында

Өгбевис кайгал Дамба-Хаа дугайында

Мээң ачам Ховалыг Балдаң-Доржунуң төрөөн адазын Даа кожууннун
чону дорту-биле Дамба-Хаа деп адаар чораан. Угувус болур кырган-
ачавыс 1865 чылда төрүттүнген...

/ 16-гы арында

5000 хире чаа квартираны Тывага 2026
чылга чедир тудары планнаттыг.

| ЭНЕРГЕТИКА |

Тожуже электри шугуму

Сибирьниң магистральдыг электри четкилериниң төлээлери-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Уран-оол Ондар чөвүлел хуралды эрттирген. Ак-Суг даг-руда болбаазырадылга комбинатын болгаш Тожу кожуунну магистральдыг электри четкилеринге кожарының айтырыгларын ол хуралга сайгарып чугаалашкан.

Магистральдыг четкилерге Ак-Суг даг-руда болбаазырадылга комбинатын болгаш Тожу кожуунну кожар электри шугумунуң төлөвилел-шинчилел ажилдарын эгелээринге беленин Сибирьниң магистральдыг электри четкилериниң төлээлери илереткеш, шугумну шөйүп чорудар дилиндекти ыяштардан арыглаар талазы-биле ажилдар төлөвилел-шинчилел ажилдарына шактыктап болурун дыңнатканнар. Чүге дээрге электри шугуму шөйлүп чоруур дилиндекти Бии-Хем болгаш Тожу кожууннарның девискээринде арга-арыгны таварып эртер. Арга-арыгның ол девискээри арга-арыгның федералдыг фондузунга хамааржыр. Аңаа ыяштарны кезип, электри шугуму тудар дилиндекти аштаар дизе, ол девискээрге арга-арыгны ажылгала, арга-арыг курлавырынче шилчидер ужурлуг. Ынчангаш Сибирьниң магистральдыг электри четкилериниң төлээлери бо айтырыгны шиитпирлээринге дузаны көргүзерин Тыва Республиканың Чазандан дилээн.

Тожу кожуунче электри шугумун тудар талазы-биле төлөвилел-шинчилел ажилдарына деткимчени көргүзөр, Сибирьниң магистральдыг электри четкилеринге дузалаар даалганы Тываның Арга-ыяш яамызынга болгаш Бойдус курлавырларының камгалал комитетинге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы Уран-оол Ондар берген. Даалга алган албан черлери Тывага улуг ужур-дузалыг электри шугумун Бии-Хем болгаш Тожу кожууннарның арга-арыгларын таварты тударына чөпшээрел документи-лерни хоойлу-дүрүм өзүгаар белеткеп эгелей берген.

/ Бистиң корр.

Владислав Ховалыг вице-премьер Виктория Абрамченко-биле ужурашкан

Москва хоорайже ажил-чорукчу сургакчылаашкын үезинде Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг РФ-тиң Чазаның Даргазының оралакчызы Виктория Абрамченко-биле ужурашкан, регионнуң комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан айтырыгларны, бок аймаа-биле чоруттунар ажилдың реформазының хемчеглерин боттандырырын база казымал байлактар тывыжының адырында төлөвилелдерни боттандырып эгелээрин чугаалашкан.

Чазак Даргазының оралакчызы, Сибирь федералдыг округтуң куратору Виктория Абрамченко-биле, Россияның Чазаның Даргазы Михаил Мишустин Сибирьниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң стратегиязын бадылаан, ынчангаш ону боттандырырының планын белеткеп кылыры-биле, регионнарның Экономиктиг хөгжүлдэ яамызы-биле сырый кады ажылдажылганы чорудары негеттиниң турар. Вице-премьерниң бодалы-биле алырга, республиканың хөгжүлдезиниң кол угланышкыннарының аразында чиг-этти ханыладыр болбаазырадыры:

“Чугула стратегтиг бараан аймаа бүдүрер адырда үлетпүр-бүдүрүлгө болгаш экономикада чиг-эттиң херегели биле ону казып тывар сорулганы чүүлдештирип, таарыштыры чугула. Ылаңгыя Тывада шак ыңдыг хөгжүлдениң эгезин Кызыл-Таштыг полиметаллдарның мөөң чыдымы салып болур. Ынчангаш ол мөөң чыдымны болбаазырадыры-биле чогуур аукционну чарлаарын план-

нап тур бис” – деп, Виктория Абрамченко дыңнаткан.

Даштыкыдан киир сөөртүп турар казымал байлактар бүдүмелдери безин бар Кызыл-Таштыг мөөң чыдымын үлетпүр-бүдүрүлгө оларның херегелин база россияжи бүдүрүлгелерниң олар-биле ажылдаар арга-шинеңтерин өөренип көрүп тургаш, ада-чурт компанияларына казып болбаазырадырының айтырыгларын Россияның Үлетпүр садыг-саарылга яамызы-биле кады өөренип көөрүн регионга вице-премьер дааскан.

Оон аңгыда, вице-премьер онза кичээнгейни бок аймаа-биле ажил чорудар адырда төлөвилелдерниң боттанып турарынче углаан. “Россияжи экологтук оператор” хөй-ниити эрге-хоойлу компаниязынга регион-биле кады “Экология” национал төлөвилелдин көргүзүлгелерин бүрүнү-биле чедип алыр арганы бээр ужурлуг бок аймаан сорттаары болгаш эде ажылдаар мурнакчы комплекстиг объектиниң тудуун деткиир инвесторлар болгаш эң-не үре-түңнелдиг хемчеглерни шилип тыварын Виктория Абрамченко дааскан.

Ужуражылга үезинде

республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг 2022 чылда чоруттунган ажилдарның түңнелдерин демдеглээн. Бүдүрүлгө адырында өзүлдө чыл дургузунда 34 хуу болган. 2022 чылда Тываже 15,6 млрд рубльди хаара туткан, оларның иштинде 8,2 млрд рубль хууда инвестициялар. Республикаже чаа бүдүрүкчүлөр кирген, моон соңгааргы планнарда даг-тывыш компанияларына казылбас компонентилер бүдүрүлгезин база “Пластун” деп вездеходтар бүдүрүлгезиниң долу циклин тургузары бар.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң бот-тускайлаң программасы хөгжүлдениң үре-түңнелдиг чепсээ кылдыр көстүп турар. Ынчангаш Тыва Республиканы база өске-даа регионнарны деткиириниң шак мындыг хевириниң хуусаазын узадырының дугайында айтырыгны Россияның Экономиктиг хөгжүлдэ яамызында сайгарып турар.

Энергия хандырылгазының калбак комплекстиг планының боттандырылгазы уламчылап турар. План аайы-биле тус-тус төлөвилелдерде шинчилел ажилдары

чоруттунуп эгелээн.

Россияның Чазаның деткимче-биле республикада социал адыр идепкейлии-биле хөгжүп турар. 5 уруглар садын хары угда ажылгалаче кириген. 27 школаның капитал септелгезин кылган. Чаа 8 школаны тудуп турар, 2 школаның капитал септелгезиниң керээзин чарган.

Тывада эргижиреп элээн чурттаар оран-савадан оларның чурттакчыларын көжүрер программа доозулган (2013 – 2018 чч. чадазы). 2022 чылда ниитизи-биле 140 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-сава аймаа туттунган, оларның иштинде чаа туттунган хөй аал чурттаар 15 бажың база кирип турар. Ооң мурнунда чылга деңнээрге, ажылгалаче кириген чурттаалга оран-сава хемчээли 29 хуу өскөн. Чурттаар оран-сава тудуунга хамаарышкан чаа калбак төлөвилелдер эгелээн. Девискээрлерни комплексти-биле тударының 7 төлөвилелин ажилдап кылган. Республика бюджет чээлилерин алгаш, чаа микрорайоннарда инженер инфраструктуразын тургузарынче ук хөреңгини чарыг-даан.

Республикада улуг дээн транспорт-логистика төлөвилелдериниң боттандырылгазы уламчылап турар. “Хандагайты – Боршоо” эрткирилге пунктузунуң реконструкциязы, Кызылдың аэропортуна чурттар аразының секторун тургузар ажил чоруп турар. “Хандагайты” логистика төвүнүн техниктиг-экономиктиг үндезини ажилдап кылдынган, тускай экономиктиг зона тургузарына чагыгны Россияның Экономиктиг хөгжүлдэ яамызынче кииреринге белеткеп турар.

/ И. САНЧАТ.

Оруктарга немей акшаландырыышкын херек

Кожууннар, суурлар аразында оруктар, көвүрүглер, Кызылдың төп автовокзалын катап эгидип, амгы үеге дүүштүр кылыры – республиканың Чазаның салып турар кол сорулгазы болуп артпышаан.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Москва хоорайга сургакчылаашкын үезинде регионнуң оруктарының дугайында база катап транспорт сайыдының бирги оралакчызы А.А. Костюк-биле ужуражып чугаалашканын социал четкиде блогунга бижээн:

«Орук четкизин шалып-кын септеп кылыр талазы-биле Тыва чедишкынниң арга-дуржулгалыг апарган. Ынчангаш регионга акшаландырыышкынның хемчээлин көвүдедирин

дилеп турар бис. 2023 чылда, амдыызында, 575,2 млн рубль көрдүнгөн. Ону таарыштыр хуваарының дугайында шиитпирни Россияның Чазаа хүлээп алган-даа болза, бо адырны харыылап турар федералдыг албан чериниң быжыг деткимче-биле херек. Шак ыңдыг деткимче бар дээрзинге бүзүредим. Росавтодор-биле бирден бирээ чокка сайгарып тургаш, ажылдаар бис.

«Кол орук четкизи» деп адаар регионнуң оруктарын чаартып кылырынга немей акшаландырыышкын дилеп турар бис. Абаза – Ак-Довурак – Чадаана оруунуң кезек черлеринге, Кызыл – Эрзин автоорунга септелге херек болуп турар.

Чадаана – Ак-Довурак оруунуң девискээринде Хемчик хемни кежер көвүрүгнү чаартып кылы-

рының дугайында Андрей Александрович-биле сумележип чугаалаштым. Төлөвилелдин смета документациясында чедер-четпес чүүлдерни эде кылыпкаш, тудуг-монтаж ажылынга тодаргай акша-хөреңгини дилеп

тывар болдувус. Хүндүлүг чаңгыс чер чурттугларым, улуг акша-хөреңгиге үндөзилеттинер болгаш үр хуусаа дургузунда кылып кээр ажил бүдүп чоруп турар дээрзин билип алыры чугула.

/ Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Кол чедиишкиннер, планнар

“ТЫВАНЫҢ СҮДҮ” ТӨЛЕВИЛЕЛ

Республикага сүт бүдүрүлгезин сайзырадыр сорулга-биле Тываның Чазааның болгаш Көдээ ажил-агый яамызының кылып чорудуп келген ажылы тодаргай түңнелдерлиг болган. 2022 чылдың көргүзүлгезин алып болза, 3000 тонна хире сүттү бүдүрүп болбаа-зыраткан. Ооң барык 90 хуу хирезин Чечен Оюннуң, Аяс Түлүштүң, Орлан Балчыйның тараачын фермер ажил-агыйлары болгаш «Хүндү» биле «Аржаан» көдээ ажил-агый кооперативтери бүдүрген.

Олар колдуунда кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда эмнелгелер, бичии уруглар садтары, бажың-интернаттар база өске-даа социал албан черлерин сүт продуктулары-биле хандырып турар. Республиканың чурттагычонунуң сүтке болгаш сүттен кылган аш-чем хандырылганын бүрүнү-биле хандырып шыдавас болган чылдагаан-биле рынокта өске регионнардан эккелген сүт аймаа амгы үеде колдап турар. Тывага бүдүрген сүттен кылган ак чем республиканың сүт-бараан рыногунуң хергелелиниң чүгле 17 – 18 хуузуң дуглаар аргалыг.

хөгжүдери” мөөрейни Көдээ ажил-агый яамызы 2022 чылда дөрт катап эрттирген. Бо мөөрейниң киржикчилериниң аразындан 19 тиилекчиге сүт болгаш эът продукциязын бүдүреринге деткимче болур акша-хөреңги субсидияларын берген. Олар сүткүр болгаш эъткүр уксааның инектерин, сүттү болгаш эътти болбаа-зырадырынга херек дериг-херекселди база өске-даа чүүлдерни садып алыр аргалыг болганнар.

Чөөн-Хемчик кожуунда “Хүндү” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативиниң баазазынга сүт-бараан фермазының тудуун 2022 чылда эгелээн. Аңаа 100 баш инекти тургузу азырап, сүттен кылган аш-чемни болбаа-зырадып бүдүрерин планнаан. Бо ферманы тударынга 17784,0 муң рубль акшаны чарыг-даар, ооң 13338,0 муң рубли субсидиялар, 4446,0 муң рубль кооперативтин бодунуң акша-хөреңгизи.

Чүгле сүт угланышкынныг мал ажил-агыйын сайзырадырынга 2022 чылда 107,5 миллион рубль акшаны үндүрген, ол дээрге 2021 чылдындан 70 хуу хөй.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

шенелде ажилдарын бо цехке чоруткан.

33,95 миллион рубль өртектиг мал согар көжүп чоруур цехти бүрүн дериг-херексели-биле кады садып алган. Кызыл хоорайда «Правобережный» көдээ ажил-агый рыногунга 9,9 миллион рубль өртектиг улуг соодукчу камераны тургускан. Бо рыноктуң баазазынга аът эди болбаа-зырадыр цехти ажыг-лалга киирер талазы-биле ажилдарны чоруткан. Кызыл хоорайда «Правобережный»,

далган дээрбезин тургузуп, ишкири 3000 тонна тараа шыгжаар черни ажыткан. Бо дээрбеге тырттырган далганың шынарының экизин хереклекчилер аажок дораан-на үнелеп, элээн хөйү-биле садып ап турар. 2022 чылда А.М. Бавуунуң тараачын-фермер ажил-агыйы 280 тонна хире далганны дээрбедеп үндүрген.

Республиканың иштиги рыногунга тус черниң тараа-зындан бүдүрген хлеб кылыглар аймааның өртээн хөлүн

делерге дүүшпес болур. Чок дериг-херекселдерни садып, дээрбеге тургузуп, бүдүрер продукциязының шынарын экижитсин дээш, “Агроүлетпүр комплекзиниң материал-техниктиг баазазын экижидер” программаның угланышкыны-биле тараачын-фермер ажил-агыйга 7171 642,00 рубль түңнүг субсидия акшаны үндүрүп берген.

Республиканың көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин болбаа-зырадырын улам калбартып, янзы-бүрү сүт болгаш эът бүдүрүп үндүрерин ам-даа көвүдөдир дээш, тодаргай хемчеглерни Тыва Республиканың Чазаа болгаш Көдээ ажил-агый яамызы планнаан. Ол дээрге кырлыг-караны (гречиха) болбаа-зырадыр цехти Таңды кожуунга тудары, О.К. Ширинниң «Белдир» көдээ ажил-агый кооперативиниң баазазынга эът болбаа-зырадыр болгаш консервалар кылыр 2 цехти ажыг-лалга киирери, Өвүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Бии-Хем кожууннарга мал согар цехтерин тургузары база өске-даа хемчеглер-дир.

Электри энергиязы-биле хандыртылмаан, кышкы үеде чылыг суг-биле мал-маганны суггарар арга чок малчын кыштаглар бар. Кыштагларны электрижидери – бистиң республиканың малчыннарының ажил-ижинде, амыдырал-чурттал-

Сүттү бүдүрерин болгаш болбаазырадырын улам көвүдедир сорулга-биле 2021 чылда “Тываның сүдү” губернатор телевилелин боттандырып эгелээн. Бо телевилел ёзугаар сүт аймаан бүдүрериниң бедик технологиялары болгаш дериг-херекселдери-биле ажилдаар сүт-бараан фермаларын, ол ышкаш сүт хүлээп алыр пунктуларны тургузар. Бедик технологиялар-биле ажилдаар сүт-бараан фермаларының материалдыг баазасы кылдыр сүт аймааның элээн хөй бүдүрүп үндүрүп турар көдээ ажил-агый кооперативтерин шилип алган.

“Тыва Республикага сүт болгаш эът бүдүрүлгезин база көдээ ажил-агый продукциязын болбаазырадырын

БАРААННАРЫН БОЛБААЗЫРАДЫРЫ

Тывада малдың өзүп көвүдээни, тарааны болгаш картофельди элээн хөйү-биле тарып өстүрүп турар апарганы көдээ ажил-агый барааннарын болбаазырадырын негей берген. Ынчангаш республиканың Чазаа болгаш Көдээ ажил-агый яамызы бо чугула угланыышкынга ажилдарны боттандырып эгелээн.

Мөңгүн-Тайга кожуунга бир ээлчег дургузунда 15 баш бода малды, 50 баш шээр малды согар цехти 2021 чылдың төнчүзүндө ажыглалга кириген. Ол цехке эътти болбаазырадып, консерваларны кылып турар апарган. Чүгле мал эьдинден эвес, балыктан консервалар кылырының

«Восток» көдээ ажил-агый рыногунга боттарының бүдүргени көдээ ажил-агый продукциязын дужааган фермерлер чүгле 2021 чылда 16,7 миллион рубль акшаны ажилдап алыр аргалыг болганнар.

“Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө” губернатор телевилелиниң үезинде тудуун түр када соксаткан дөрт объектилерни ажыглалга кириген. Олар дээрге Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суурда болгаш Чадаана хоорайда мал согар цехтер, Чөөн-Хемчик кожууннун Хайыракан суурда, Каа-Хем кожуунда ногаа аймаа шыгжаар черлер.

Чаа-Хөл суурда А.М. Бавуунун тараачын-фермер ажил-агыйының баазазынга

эрттир улгаттырбазы-биле тараа тарып өстүрүп турар тараачын-фермер ажил-агыйларга, хлеб аймаа быжырып турар бүдүрүлгелерге акша-хөрөңги чиигелделерин көргүзөр аргаларын Тываның Чазаа болгаш Көдээ ажил-агый яамызы үргүлчү дилеп турар.

Чаа-Хөл суурда А.М. Бавуунун тараачын-фермер ажил-агыйының далган дээрбеси тараа арыглаар нарын шүүрлер болгаш тараа кургадыр херекселдер-биле дериттинмээн болган. Ындыг дериг-херекселдер ажыглаваска, тараа болбаазырадырының технологиязы долүзү-биле ажыглаттынмаан, бүдүргөн далганының шынары база чогуур негел-

газында кончуг улуг социал ужур-дузалыг сорулга. Бир эвес малчыннарның турлагалары шупту электри энергиязы-биле хандыртынган турган болза, малчыннар боттары эът, сүт дээш чиг-эти болбаазырадыр цехтерни тургузуп, боттарының сүдүн, эьдин организаастап шыдаар апаар ийик. Ынчангаш күштүг болгаш доктаамал электри энергиязы-биле малчыннарны хандыраары, шийтпирлээри – чугула айтырыг.

Малчыннарны хүн энергиязының панельдери болгаш кышкы үеде суг-биле хандыраарыңа 11 миллион рубль акшаны тускайлаары республиканың 2023 чылда бюджетинде көрдүнгөн.

Суггаттыг шөлдер улгадыр

Республикада суггарылга системаларын септээринге херек акша-хөрөңгини федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы – “Агроүлетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал телевилелге киржири. Ооң негелделериниң бирээзи – суггарылга объектилериниң эрге-байдалының документилериниң бар болуру.

2023 чылда федералдыг акша-хөрөңгини республикада суггарылга системаларының септелгезинге хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал

документилерин 2022 чылдың март 25-ке чедир бүрүнү-биле ажилдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Көдээ ажил-агый яамызынга болгаш муниципалитеттерниң удуртулгаларыңа берген.

“Агроүлетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал телевилелге 2023 чылда кириштирери-биле Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызының тускай комиссиязы Тыва Республиканың ийи арат тараажыларның суггарылга системаларын чаартып септээр талазы-биле телевилелдерин шилип

алган. Олар дээрге Бии-Хем кожууннун Тарлаг сумузунда “Малиновка”, Чаа-Хөл кожууннун Чаа-Хөл сумуда “Терезин” суггарылга системаларын чаартып септээр талазы-биле Айдың Соскал биле Орлан Балчийниң телевилелдери. Бо телевилелдерни боттандырган түңнелинде, суггаттыг шөлдерниң хемчээли 714 гектарга улгадыр.

“Агроүлетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” федералдыг национал телевилелге киржиринге чагыгларны немей хүлээп алырын Россия Федерациязының Көдээ ажил-агый яамызы чарлаанын республиканың

Көдээ ажил-агый яамызының чер ажил-агыйының болгаш механизация килдизиниң консультантызы Эртине Монгуш дыңнадып, Тываның

мурнундан кириер чагыгларны шын болгаш шынарлыг кылдыр тургузар талазы-биле ажил чоруп турарын чугаалаан.

/ Арынны Шаңгыр-оол МОНГУШ белеткээн.

Тываның чурттакчыларына чиигелделиг ипотека

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың хөгжүл-дезинге болгаш чоннуң амы-дыралына дорт хамаарылгалыг чугула айтырыгларны Москва хоорайда дугуржуп шиитпирлеп турар.

Россияның чурттакчыларының амы-дыралын экижидип, чурттаар бажың-балгат талазы-биле күрүне программаны боттандыраарына дузалап турар «ДОМ.РФ» деп акционерлиг ниитилелдин чиңгине директору Виталий Мутко-биле ужуражып чугаалашкан.

Тывада чаа тудуп турар бажыңнарда квартираны 2 хуу чиигелделиг ставка-биле ипотекалап алыр тускай программаның оператору «ДОМ.РФ» деп компания болур дээрзин дугуржуп алган. Регионнуң ипотека программасы 2024 чылдың июль 1-ге чедир күштүг болур. Республикада чурттакчы бүрүзү ону ажыглап болур. Тускай негелделер турбас, 6 млн хире рубль түңнүг ипотека чээлизиниң керээзин кайы-даа банкыга долдуруп ап болур.

«2026 чылга чедир Тывага 5000 хире чаа квартираны

тударын планнап турар. Чугула чүүл болза, амыдырал байдалын экижидип алыксап турар улус боттарының өг-бүлезиниң бюджетинге эптиг болгаш таарымчалыг өртек-биле чурттаар бажың садып алыры. Бо хуннерде Тывада ипотека чээлизиниң ортумак ставказы 9 хуу болза, бо чаа чиигелделиг программаның шугуму-биле 2 хууга ипотеканы ап болур. Күрүнениң ипотека талазы-биле шак ындыг деткимчезин чүгле Ыраккы Чөөн чүктүң ипотека программасы-биле берип турар.

Барымдаалап көөр болза, бо программаның киржикчилеринге төлээр акшазы чүгээр болгаш өг-бүле бюджетинге чиик болур» — деп, Виталий Мутко демдеглээн.

«ДОМ. РФ» деп компания бистиң республикада «Өг-бүле ипотекасы», «Чиигелделиг ипотека», «ИТ-Ипотека» программаларының, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң ипотекасын төлеп алырынга 450 муң рубль төлевир бээр деткимче программаның оператору болуп турар. Ниитизи-биле ол программаларны 3

муң өг-бүле херек кырында ажыглаан.

КАА-ХЕМ СУУРНУҢ ЧАА МИКРОРАЙОНУ

Республиканың Баштыңы биле Виталий Мутко чаа инфраструктура тудуп кылырынга облигациялар ажыглаарының дугайында база сайгарып чугаалашкан.

Каа-Хем суурнуң Преображенский деп микрорайонунун комплекстиг тудугларынга кожар магистральдыг суг хоорзаларының четкизиниң телевилелин «ДОМ.РФ» деп

компания сайгарып көрүп турар. Телевилелди боттандыраар болза, 700 хире өг-бүлени амыдыралга чугула херектиг инфраструктура-биле хандырып болур.

«Бөгүн бис ийи чугула айтырыгны сайгардывыс. Ол дээрге чиигелделиг ипотека талазы-биле регионалдыг программаны боттандыраарының болгаш инфраструктураның акшалаңдырышкынынга облигациялар (саң-хөө чегдиргениниң дугайында хол үжүү салган бижик, үнелиг саазын) ажыглаар аргаларны чугаалаштывыс. Тывада чурттаар бажың-балгат тудугларының темпизин план ёзугаар улгаттырып, тус-тус девискээрлерде элээн каш комплекстиг тудугларның телевилелдерин ажылдап кылган бис. Бир эвес айтырыг эки үре-түңнелдиг кылдыр шиитпирлеттине бээр болза, «ДОМ.РФ» деп ниитилел чиигелделиг чээли программаның оператору болурунга белең дээрзинге бөгүн бүзүредивис» — деп, республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг чугаалаан.

/ «ДОМ.РФ» деп акционерлиг ниитилелдин парлалга албанының медээзи-биле Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Демниг күженишкинниг ажылдың үре-түңнелдери

РФ-тиң иштики херектер сайыды, полицияның генералы Владимир Колокольцев-биле Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ужуражып тура, республикада амгы байдалды, чыл дургузунда кылдынган ажылдарның үре-түңнелдерин, эрткен чылдың ноябрьда республикада ажылдап келген регионнуң иштики херектер сайыды Сергей Кондрашов-биле кады ажылдажылгазының дугайында чугаалаашкан. Регионнуң эрге-чагыргазы биле иштики херектер органнарының демниг күженишкинниг ажылының үре-түңнелдерин федералдыг ведомствонуң удуртукчузу эки деп демдеглээн.

Кем-херек үүлгедишкиннериниң саны 22 хууга, кудумчуга база хей-ниити черлеринге болган кем-херектер саны 11,5 хууга эрткен чылда кызырылганы кады ажылдажылганың түңнели-дир деп Тываның Баштыңы В. Колокольцевке бүзүреткен. Кем-херек үүлгедишкиннерин сайгарып көөрге, оларның санын оон-

даа эвээжединге курлавырлар бар деп, губернатор демдеглээн.

Владислав Ховалыг федералдыг яамының удуртукчузу-биле ужуражып мурнунда регионнуң ИХЯ-ның база республика прокуратуразының түңнел коллегия хуралдарына эрткен неделяда киришкен. Тываның Баштыңы ведомстволарның аналитиктиг илеткелдерин дыңнааш, бодунуң саналдарын кириген.

2022 чылда республикада оперативтиг байдал экижээн. Аар, ортумак база аар эвес кем-херектер үүлгедиглерин эвээжеткеш, Россияның регионнарының аразынга Тыва ийиги черже үнген. Оон аңгыда наркотиктер саарылгазы-биле харылзаалыг, кадыкшылга кара өжегерээн хора чедирген кем-херектерни эвээжеткен эки ажылдыг чээрби субъектиниң санынче республика кирген. Ынчалза-даа Тываның чоннуң 100 муң чурттакчыларына онааштыр алырга, кем-херектер саны ам-даа хей бооп турары ажылды суларадырынга чылдагааны эвес: бо багай көргүзүг-биле республика чүгле Даг-Алтай Республикага

четпес, Россияда эң мурнуку черде.

«Кошкак черлер кайда дээрзин ниити байдалдан көрүп болур. Кем-херек үүлгедишкиннериниң ниити саны кызырылган, аар херектер, оор чорук, орук озал-ондаа эвээжээн. Ынчалза-даа дагын катап херек үүлгедир чоруктар, элээдилерниң кем-херек үүлгедири дээн ышкаш эң чидиг айтырыглар тода илереп келген. Чурттакчы чоннуң 40 хуузу элээдилер болгаш аныяктарже кичээнгейни хаара тудар херек. Кем-херек үүлгедикчилери «аныяк-саан» дээринде кижы кайгаар чүве чок. Ындыг болганда, кол күштерни аныяктарже, оларның кижизидилгезинче база хостуг үезинче угландырар. Дыка хей элээдилер чаңгыс чазыгны кылырга, чижээ, телефон оорлаптарга, ооң бүгү чуртталгазы будалы бээрин ханы медеп билбейн чоруур» — деп, Владислав Ховалыг демдеглээн.

Тываның Баштыңының бодалы-биле алырга, муниципалдыг тургузуларда, ылаңгыя ыраккы кожууннарда кем-херек үүлгедиглери корум-чурум камгалаар органнарның

ажылдакчыларының санын-дан база хамааржып турар. Кадрлар чедишпезиниң айтырыгын соңгаарлатпайн шиитпирлээрин ТР-ниң иштики херектер сайыды С.К. Кондрашовтуң мурнунга губернатор тургузуп, штатты четчелээр талазы-биле тодаргай саналды кириген.

Федералдыг ИХЯ дузасы херек өске-даа айтырыглар-биле чергелештир Тываның иштики херектер органнарының хууда составын четчелээр айтырыгны база Владимир Колокольцевтиң мурнунга Владислав Ховалыг тургускан. «Регионнуң тускайлаңын билип, деткип чорууру дээш, Владимир Александровиче четтирдим» — деп, Тываның Баштыңы ужуражылга соонда бодунуң блогунга бижээн.

Ийи неделя эртерге, республика Чазаанга корум-чурум үрээшкннеринге

база кем-херек үүлгедишкннеринге удур профилактика талазы-биле дүүштүрүлгө хуралы болур. Эрткен коллегия хуралдарының үезинде чугаалажып көргөн айтырыгларны болгаш кириген санал-оналдарны ханызы-биле сайгарын корум-чурум камгалалының база социал адырның удуртукчуларынга губернатор дааскан. «Ол ажылдың түңнелдери бистиң Координациялыг чөвүлел хуралывыстың шиитпирлеринге салдарлыг болур уjur-луг» — деп, республиканың удуртукчузу түңнээш, чедип алдынган эки түңнелдерни быжылгаары-биле оон-даа эки ажылдаарын, бөгүн регионнуң мурнунда нарын болгаш харысалгалыг сорулга салдынган чугаалаан.

/ Тываның Чазааның парлалга албаны.

Оруу — узун, чону — арбын

Республикада пассажирлер аргыжылгазы чогулчалыг шиитпирлеттинип турары Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның 2021 чылда Дээди Хуралга (парламентте) Айыткалының херек кырында күүсеттинип турарының бир чижээ болур.

Найысылалда 104, 105, 106 дугаарлыг аккыр улуг автобустар эрткен чылын күскээр кыжын көстүп келген. Оон бээр чүгле үш-дөрт ай эрткен-даа болза, даңгаар эртенден орай кежээге чедир пассажирлерни аргыштырып, улустун идегелин ышкындырбайн, шудургу ажилдап турарын чон чугаалажып турар.

Эң-не эки эксперт пассажир болганда, оларның санал-оналын билип алыр дээш, 104 дугаарлыг автобусту шилип алдывыс. Кызылдың эң-не узун маршруттуг автобузу ол. Чөөн таладан ажилдап үнер баштайгы доктаамы — Каа-Хемниң «Серебрянка» санаторийиниң чанында. Барыын талада сөөлгү доктаамы — Тываның күрүне университеди. Ийи доктаамының аразы — 25 километр. Оларның аразына 1 шак, чамдыкта 1 шак 30 минута дургузунда чоруп кээр. Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң девискээринде хей чон аргыжар

/ Кондуктор Лада Ондар, чолаачы Буян Донгак.

черлерни таварты 30—40 хире автобус доктаамына турар.

Чоннуң хей санныг дилээн хандыраы-биле, таарыштыр тургускан маршрут дугайында пассажирлер чүгле өөрүп турарын илереткен:

«Кызылдың МЭРО деп ниити чуртталга бажыңының чоогунга бо автобус кээп турар апаарга, «Өршээ-өршээ!» деп тейлеп кирип турган кижини мен-дир мен. Ынчаар өөрүвезиниң аргазы чок. Ёзулуг түрөп чораан улус бистир бис. 30 дугаарлыг маршруттуг таксилер кээр-келбес, дыка бергедеп турган бис. Акшалыгда — таксилээр, акша чокта — чадаг базар. Хоорайже ажилдап чоруур-даа кижини, өөренир-даа ажы-төл Калинин кудумчузунда улуг трассаже кылаштап чорупкаш, 38 дугаарлыг автобусту манап тургаш, олуруп турдуvus. Кыштың соогунда, 1 — 2 класс

өөреникчилери чаштар-биле безин ынчаар кылаштап турдуvus. Чамдык школаларның автобустары өөреникчилерин кээп албас, чедирбес база болгулаар. Чамдыкта «Южный» микрорайон баарда, улуг орукче барбайн, дорт басып турдуvus. Ам шуут амырадывыс! Түрөп турганывысты сактып келгеш, «Газельдер» кээрге, олурбас апардым. Чанывыста ниити чуртталга бажыңының улузу автобус моон эртерин дилээн. Ол дээш база өөрүп турар мен. Улуг автобустун маршрудун-даа өскертиптерийне деп иштимде сестип турар мен» — деп, пассажир Хертек, ажит-чажыт чокка, сеткилин үлешти.

«Санаторий кезээнде чурттап турар улус аажок өөрүп, амырап турар бис. Бичии автобуска тырлып тургаш, холум кемдедип алдым. Холум

ам-даа чедир эттинмээн. Мал азырап мынчаар амыдырап турар кижиге, чаңгыс хол-биле шимченирге берге-дир. Бо улуг автобус чылыг-даа, делгем-даа. Уругларын садик чедирер, школаже өөренир, ажилдаар, эмчилээр кандыг-даа херектиг улус турар болгай. Олар шупту өөрүп турар, автобустар эки-дир!» — деп, Каа-Хемниң чурттакчызы Күжүгет чугаалаан.

«Бо маршруттуң доктаамал халдып турарын, автобустун чырык делгемин, хей кижини кирип болурун, оон банк картазы-биле санажып болурун эки деп үнелээр мен» — деп, хоорайның школачызы Байыр-Белек тайылбырлады.

— Оон мурнунда халдып турган пассажир транспортары-биле бо автобусту деңнээр ужур-даа чок. Ажилдаарда, бажыңче чанарда, бо автобуска доктаамал олурар-дыр бис. Тергиин эки ажилдап турар — деп, «Пышка» деп бүдүрүлгениң бөлүк ажилдакчылары мактаан.

— Орай кежээ-даа, эртенги үеде-даа үргүлчү ажилдап чоруп турар, кончуг эки автобустар чорду. «Умный транспорт» оон кайда кел чоруурун көргүзүп турар. Автобустарның аразы база улуг дыка үр болбас — деп, аныяк пассажир Далай тайылбырлаан.

Хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң ужу-кыдында чурттап турар төрөлдериңге республиканың аңгы-аңгы кожуннарындан келген чоок улузу чаа автобустар-биле аргыжып, сеткилинден магадап турар дээрзин пассажирлер чугаалаан.

АВТОБУСТУ ООҢ ДОКТААР ЧЕРИНГЕ МАНААР

Чоннуң хей кезини найысылалдың төп Кочетов кудумчузундан автобуска олуруп өөрени берген, а 104, 105, 106 дугаарлыг автобустарының чаа оруунга

чаңчыга берген пассажирлер оларны манап алгаш, олуруп турар. Чүге дээрге автобустар эртенгиниң 6 шак 30 минутадан кежээкиниң 9.00 — 10.00 шакка чедир ажилдап турар. Элээн үе дургузунда ажилдап келген чолаачылар, кондукторлар-биле аргыжылга айтырыгларын чугаалаштывыс.

«Автобус бүрүзүнге ийи чолаачы, бир кондуктор ажилдаар. Бисти даң бажында 4 — 5 шак үезинде ажилдың автобустары бажыңнарывыстан ап алыр. Орай кежээ 11 — 12 шак үезинде бажыңнарывыска чедирип турар. «Автомойка-га» автобусту боттарывыс аштап чуур бис» — деп, аныяк чолаачы Буян Донгак тайылбырлаан.

«Чаа уруглар садтары, школалар ажыттыг болгаш, аай-дедир аргыжар улус хей. «Серебрянкадан» үнүпкеш-ле, автобус доораан дола бээр апарган. Чаа автобустарның эдилели эки болзун дээш, Каа-Хем суурга автобус доктаамнарын дүрген кылырын саналдаан бис. Улус-чон маршруттуг таксилерге чаңчыга берген болгаш, душкан черинге манап туруп алыр. Бир эвес чүгле автобус доктаамына манап турар кылдыр чаңчыгып алыр болза, кудумчу бүрүзүнге автобус дозуп турбас апаары чадавас. Чамдык черлерде оруктары база оңул-чиңгил. Харлыг үе болгаш чүгээр боор. Хар эрип, чер карара бээрге, байдал еске болуру чадавас. Улуг чаа автобустарны үр эдилээрин бодай аарак, оруктарны база кылыр херек» — деп, кондуктор Лада Ондар чүүлдүү-биле чугаалаан.

Оон аңгыда, хоорайның Ленин кудумчузунда пассажир транспортунуң доктаар черлеринге улуг автобустун ээп кирер оруун чиик автомашиналарының дуй туруп алыры дүвүренчиг апарган. Пассажирлер аргыштырар хоорай автобустарының оруунда таарымча чок байдалдарны чогуур албан черлери дарый шиитпирлээр боор.

/ Р. ДЕМЧИК.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Тускай шериг операциязының киржикчилеринге деткимче

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламент) дөрткү ээлчеглиг Чөвүлел хуралы Чазак бажыңына болган. Кожуун бүрүзүнүң төлээлери ук хуралга онлайн хевир-биле киришкен.

Хуралды ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Артур Монгал удуртуп эрттирген. Аңаа Дээди Хуралдың Даргазы Тимур Даваа, Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Айдың Чюдюк, кадык камгалал сайыды Анатолий Югай, күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Чечена Дудуп болгаш депутаттар киришкен.

Дээди Хуралдың Дарга-

зы Каң-оол Даваа хуралды ажыдып сөс алган соонда, тус черлерниң чагыргалары-биле кады-ажылдажылга чорудар бөлүктөрнү Артур Монгал таныштырган. Ээлчеглиг чыышка өөредилге, кадык камгалалы, культура, аныяктар политиказы, спорт болгаш социал хөгжүлдөгө хамаарышкан айтырыгларны, чуртталга-коммунал ажыл-агыйны болгаш хоорай тудуун харыылаар, бюджет, үндүрүг, экономика болгаш сайгарлыкчы чорук дээш саң-хөөге хамааржыр айтырыгларны, информастыг политиканы, көдээ черлерниң доктаамал сайзыралын болгаш үлетпүрнү харыылаары-биле алды аңгы бөлүктөрнү тускайлааш чаңгыс

үн-биле бадылаан.

Оон аңгыда, тускай шериг операциязының киржикчилеринге болгаш оларның өг-бүлелеринге деткимче дугайында хуралга чугаалашкан. ТР-ниң кадык камгалал сайыды Анатолий Югайның медеглээни-биле алырга, республиканың беш эмнелгези тускай шериг операциязының киржикчилеринге психологтуг болгаш эмчи дузазын чедирип турар. Чаа үнүп келген 2023 чылда база ук ажилды уламчылаары планда көрдүнген.

«2023 чылдың январь 31-ге чедир 78 шеригжи эмчи дузазын алган. Амгы үеде республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң хирургия салбырында 3 кижини эмнээшкенин ап

чыдар. «Серебрянка» санаторийинге ниитизи-биле 74 кижини эмнээшкенин алган болза, оларның 61-и шериглер, а 13-ү тускай шериг операциязының киржикчилериниң чоок кижилери хамааржыр. Амгы үеде ук санаторийде беш шериг оолдар эмнээшкенин эртип турар» — деп, Анатолий Югай медеглээн.

Шериг операциясында киржип турар шериглерниң албодунга болгаш өг-бүлелеринге чедирип турар деткимчелер дугайында ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының оралакчызы Чечена Дудуптун илеткээни-биле алырга, 100 муң рубль деткимчени 696 тускай шериг операциязынга мобилизация-

га таварышкан хамаатыларга, а беш муң рубльди адазы мобилизацияга таварышкан назы четпээн 897 уругга берген. Оларның өг-бүлелеринге көрдүнгөн аъш-чем аймаа болгаш дөгерер хойдан тургустунган наборну 618 өг-бүлө алган. От салыр чер бажында чурттап олурар өг-бүлелер хөмүр-дашты болгаш оттулар ыяшты, а квартирада чурттап турарлар 10 муң рубль хемчээлдиг деткимчени алган. Тускай шериг операциясында киржип турар хамаатыларны машина-техника үндүрүүндөн хостаанын база Чечена Дудуп демдеглээн.

/ Айдың ОНДАР.

Эртем ажылы чоннуң амыдыралын экижидер ужурлуг

Людмила Эрдынеева – Тываның эмчи-социал айтырыглар шинчилээр эртем институтунуң болгаш эргелелиниң удуртукчузунуң эртем талазы-биле ора-лакчызы, медицина эртемнериниң доктору, профессор, ТР-ниң кадык камгалалының тергини, кадык камгалалының дээди категориязының организатор эмчизи, 60 ажыг эртем-шинчилел ажылының автору. Ол педиатрия болгаш биохимия, бичии уругларның хирургиязы, фтизиатрия, төрүмелинден аарыглар дугайында эртем – физиология база наркология, травматология болгаш ортопедия эртемнеринге элээн хөй медицина кандидаттарының дагдыныкчызы болгаш эртем удуртукчузу болуп, медицина шугумунда 46 чылдың дургузунда Гиппократтың мурнунга берген даңгыраанга шынчызы-биле ажылдап чоруур.

ЭМЧИ БОЛУРУ ЭЛЭЭДИ ҮЕЗИНДЕН ТУРА КҮЗЕЛИ

“Школачы үемден тура Фёдор Угловтуң “Кезер эмчиниң чүрээ” база оон-даа өске эмчи кижиниң амыдырал-чуртталгазының, аарыг кижилерге кээргел сеткили-биле дузалажып турарының, солун-сеткүүлдерден аарыг-аржык эмнээшкининге хамаарышкан шинчилел ажылдарының болгаш экспедицияларының дугайында номчуурунга ынак турган мен. Школа соонда аарыг кижилерге дузалажыр деп быжыг шийтпир-биле Красноярск хоорайның эмчи институтунче дужаап кирип алган мен. Ачам Салчак Тамба – чогаалчы болгаш журналист, авам Валентина Тамба “Шын” солунга болгаш Тываның ном үндүрер черинге ажылдап чораан. Ада-иемниң 5 уруунуң 3 дугаар уруу болгаш, оларны дүвүрөтпес дээш Красноярскке өөренип чорупкан мен.

Университет соонда Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң поликлиниказынга терапевт эмчи кылдыр ажылдап эгелээн мен. 1985 чылда Москваның Ленин

орденниң күрүнениң медицина институтунга хоочу ыйылаа аарынга хан шынарларының, хан-дамыр эргилдезиниң болгаш ыйылааның ириңнелип хууларының болгаш ону эмнээриниң аргаларының дугайында медицина эртемнеринге кандидат эртем ажылын камгаладым” – деп, Людмила Салчаковна бодунуң эмчи салым-чолунуң дугайында чугаа эгезинде кысказы-биле допчулады.

Людмила Салчаковнаның профессионал арга-дуржулгазында бир онзагай солун чүүл – Кызылдың башкы институтунга сургуулдарны башкы эртемниг болурундан аңгыда, медсестра кылдыр белеткеп доостуруп турган. Ол ышкаш эмнелге ажылдакчыларының аттестациязын эрттирерде, соңгаар эмчи университеттеринден эмчи башкыларны чалап тургаш, эмчилерниң болгаш медсестраларның билиин бедидеринге болгаш аттестациязын эртип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп берип турган. Эмчиниң эгелээшкини-биле Тываның эмчи-социал айтырыглар шинчилээр эртем институтунуң болгаш эргелелиниң баазазында билиг бедидер болгаш кадрлар белеткээр төп ажылдап турар.

ТЫВАНЫҢ МЕДИЦИНА АДЫРЫНГА БИР ДУГААР ЭРТЕМ-ШИНЧИЛЕЛ АЛБАНЫН АЖЫТКАН

Людмила Салчаковна ТР-ниң Президентизиниң өгбүле болгаш ие-чаш айтырыгларын шийтпирлээринге чөвүлекчизи болуп ажылдаан үезинде Россияның медицина эртемнериниң академиязының Сибирьде салбырының эртемден эмчизи Константин Седов-биле Тываның эмчилеринге ужуражылгаларны чоруткан. Түңнелинде, тыва эмчилер аразындан эртем ажылынга кедизинде кандидаттар, докторлар үнүп болур дээрзин өөренип көргөш, ТР-ниң кадык камгалалының медицина болгаш биология айтырыгларын шийтпирлээн хөй адырлыг эртем лабораториязын 1993 чылда тургускан. Ол үеде республикада медицина эртемнеринге кандидаттар ийи-чаңгыс турган болза, амгы үеде 51 кижиге – кандидаттар, медицина эртемнериниң докторлары – 4 эмчи. Ук лабораторияны Людмила Салчаковна 1999 чылга чедир удуртуп, Россияның эртемнер академиязының Сибирьде салбырының академик эртемден эмчилери-биле сырый харылзааны тудуп ажылдаан. Амгы үеде Тывага бир дугаар тургустунган медицинаның эртем-шинчилел албан чериниң мугур 30 чыл болур байырлалынга уткуштур эртем-практиктиг конференцияга белеткел ажылы чорутунуп турар.

АЖЫЛЫНДА УТТУНДУРБАС СОЛУН САКТЫЫШКЫН

Людмила Николаевна эртем ажылының уттундурбас төлөвилелдериниң дугайында онзалап сактып чугаалаар:

“Борис Ельцинниң үезинде Президент фондузунуң долу хандырылгазының ачызында чедип алыры берге ырак кожууннарда көшкүн амыдыралдыг херээжен чоннуң болгаш чаштарның кадыкшылын массалыы-биле экижидер программаны ажылдап кылган бис. Вертолетка лабораторияны генератору-биле чүдүрүп алгаш, узи аппараттар, хан анализтери болгаш өске-даа аргалар дузазы-биле Тожунуң ивижилериниң аарыгларын ол-ла дораан тодараткан соонда, эм-таңны аңаала тутсуп ажылдап чорааны-высты дүүн чаа-ла болган дег сактып олур мен. Ол ышкаш Томск хоорайның салгал дамчыр аарыглар шинчилээр институтун эртемден эмчилери-биле Мөңгүн-Тайга кожууннуң чурттакчы чонунуң салгал дамчыр аарыгларын шинчилеп өөренип турган төлөвилеливис база бар. Чоок төрөл улус өлгөңчип алырга, оларның уруг-дарыының угааны азы сөөк-даяа аарыглыг болур. Шак мындыг аарыгларны баш удур илередир-биле Тывага салгал дамчыр аарыглар шинчилээр эмнелге албанын ажыткан бис. Ооң баазазынга чаа төрүттүнген уруг бүрүзүнүң тавангайындан хан анализиниң хромосомаларын хынаар лабораторияны, күрүне программаларының ачызында Делфия аппарадын Тываже кирип, 39 аңгы параметрлерге салгал дамчыр болгаш өске-даа аарыгларны илередиптер чаа аргаларлыг апарган бис.

Чижээлээрге, фенилкетонурия – чаа төрүттүнөн уругнуң угаан-медерел талазы-биле өзүлдизинге аарыг илеретинип келген таварылгада, ону эмнээри-биле, иезиниң сүдү-биле эвес, а Москваның төп эмнелгелеринден чоруткан тускай чем-биле дорук-турар ужурга таваржыр. Ооң соонда уругнуң угаан-медерелин кадык кылдыр эмнел болур. Чүгле эң-не чугула чүүл – уругну 1 харлыынга чедир эмнээр. Ол ышкаш Тываның девискээринде йод бүдүмели чок болганындан, уругларның төрүмелинден боостаяа безиниң аарыы база непереп турар. Ол база уругнуң угаан-медерелиниң даа, мага-бодунуң-даа сайзыралынга багай салдарлыг болур. Ынчангаш аарыгны уругнуң чаш үезинде эрте илередип алырга, ону үзе эмнептериниң мага-дылалы улуг болур. Амгы үеде ук лабораторияның ажылы Тываның ие-чаш камгалалының (перинаталдыг)

/ Л.С. Эрдынеева профессор З.З. Балкизов-биле.

төвүнде чедиишкинниг уламчылап турар”.

ЭРТЕМ АЖЫЛЫ ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫН ЭКИЖИДЕР УЖУРЛУГ

Эртем ажылы дээрге өрээлге бижиттинип олурары эвес, а чоннуң кадыкшылын азы амыдыралын херек кырында хүн бүрүде чуртталгада экижидип ажылдаары болур дээрзин эмчи эртемден демдегледип. Чижээлээрге, Тывада өкпе аары чидиг айтырыгларның бирээзи. Ону өөскүдүп турар Кохтуң палочказы эмнерге чаңчыгып каанындан эмнер күш четпестей бээр. Социал амыдырал, арыг-силиг дүрүмнерни сагывайн турар чылдагаан-нардаан аңгыда, тываларның ханының ДНК-зында Nat2 деп генинде ДНК-ның аденин А, цитозин С, гуамин G, тимин Т деп 4 аңгы тургузуунуң полиморфизмнериниң туруштарының дүүшпейн турары база бир чугула чылдагаан деп санаттынып турар. Бо таварылгада аарыг кижиге эмни ижерге, ооң баар органында ферментилери ону дүргени-биле хуулдурупкаш, аарыг өкпелерге четпейн, организмден дорт үне бээр болур. Мындыг тускай геннерлиг аарыг кижилерни илередип алгаш, оларга эмниң хемчээлин мага-бодунуң деңизинден бичии көвүдөдир дээн хевирлиг шинчилел ажылдарын бистиң институтта чорудуп турарын Людмила Николаевна тайылбырлады.

ТЫВАДА МЕДИЦИНА ЭРТЕМНЕРИНИҢ БИР ДУГААР ДОКТОРУ

Людмила Салчаковнаның Тываның чурттакчыларының салгал дамчыр аарыгларының база чурттакчы чоннуң ниити кадыкшылының болгаш демография байдалының дугайында эртем-шинчилел ажылдары монографиялар кылдыр Томск хоорайга парлалга черинге үнген.

2003 чылда Людмила Салчаковна “Тывада чурттакчы чоннуң ниити кадыкшылының болгаш демография байда-

лы” деп диссертациязын Н.И. Пирогов аттыг Россияның медицина эртем-шинчилел университетинге чедиишкинниг камгалааш, Тыва Республикада бир дугаар медицина эртемнериниң доктору болган. Амгы үеде Людмила Салчаковна ТывКУ-нуң анатомия, физиология болгаш ОБЖ кафедрасының профессору болуп, сургуулдарны өөредиринден аңгыда, Тывада Роскадыкшылхайгааралының тус чер албан чериниң аарыг хамаатыларның эргажыын камгалаар хөй-ниити чөвүлелин база удуртуп турар. Ол ышкаш Тываның эмчилериниң эртем-шинчилел ажылының чорудуунга, оларның мергежилин бедидеринге болгаш медицина эртемнериниң кандидаттары азы докторлары кылдыр мергесип сайзыраарында дагдыныкчы башкызы база эртем удуртукчузу кылдыр төлөптүү-биле бараан болуп чоруур.

ЭМЧИ БОЛУКСААР ЭЛЭЭДИЛЕРГЕ ЧАГЫГ-СҮМЕЗИ

“Ёзулуг эмчи болуксаар күзелдиг элээдилерге бодунуң шилилгезинге шынчы бердинип, шыырак белеткенири чугула. Албан дужаар шылгалдардан аңгыда, биология, химия, физика эртемнерин школага эге чадазындан тура эки шиңгээдип алыр болза, дараазында дээди эртемнер өөрениринге сургуул кижиниң эге билиглери быжыг болур. Медицинаның дээди өөрөдилге черлеринге өөренири белен эвес: бөдүүн химиядан аңгыда, аналитиктиг, коллоид, физколлоид химиялары, эң-не берге эртем – биохимияда организмниң клеткаларынче бүдүмелдер болгаш ферментилерниң үнүп кээп турары дээш шуптузун өөренир. Эмчи черинче өөренирде, кижиниң ынындан черле сонургалы болгаш күзели херек” – деп, Людмила Салчаковна-биле чугаавысты доозуп байырлаштывыс.

/ Алиса ДОНГАК.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруу.

Ак-көк дээрге сес муң шак ушкан

Бо чылын Россияның хамааты ужар чүүлү 100 чылдаар. Ук адырның хоочуну Белек Кыргыс бо хүнге чедир мергежилинге шынчы болуп артпышаан хевээр.

Тыва – чедери берге регионнарның бирээзи. Транспорт аргыжылгазынга бодаарга, авиааргыжылга дүрген болгаш айыыл чогу-биле таарымчалыг.

Белек Кыргыс – Кызылдың аэропортуңуң арга-дуржулгалыг ажылдакчыларының бирээзи. Россияның хамааты ужар чүүлүнүң хоочуну, ужудуушкуннарның айыыл чок чорунуң башкарылга системазы болгаш сертификация талазы-биле башкарыкчы специализи.

да 1979 чылдан бээр ажылдап келген. Он тос харлыг аныяк оол Иркутскунуң хамааты ужар чүүлдүң техниктиг училищезин дооскаш, баштайгы базымнарын аңаа эгелээн.

– Училищениң алды доозукчузу бистен аңгыда, өске хоорайлардан база хей тускай мергежилдиг аныяк оолдар аэропортка ажылдап келдивис. Совет үеде кадрларны элээн белеткеп турган. Бисти участоктарже тарадыр хуваап, арга-дуржулгалыг инженерлерге кожуп каар. Дагдыныкчыларывыс-биле үш ай дургузунда стажировканы эрткеш, шылгалдалар дужааган соонда, бот-тускайлаң ажылдап болур шынзылганы алдывыс.

Аэропортка баштай авиатехниктеп ажылдап эгеледим. Улаштыр бортмеханиктеп, бортинженерлеп 20 ажыг чылдың нүүрүн көрдүм.

Бир дугаар ужудуушкунум ыраккы Тожу кожуунче болган. Мээң албан-хүлээлгем – ужудукчунуң чанынга самолеттун системаларының ажылын хайгаарап башкаары. «Як-40»-биле 20 хире минута болганда, аңаа чеде берген бис. Ынчан Тоора-Хем чоогунга кышкы аэродром турган. Чүүгүвүстү дүжүргөш, дедир пассажирлерлиг келдивис.

Ужудукчу ажыл өске мергежилдер-биле дөмей. Кижини бүрүзү ажылын эки билир бол-

Кызыл-Мажалыкче хүнде үш рейс. Красноярск – Кызыл-Мажалык, Абакан – Кызыл-Мажалык аразынга рейстер база бар. Кызылдан Иркутск биле Улан-Удэ хоорайларже хүннүң ужар. Оон аңгыда, Новосибирск, Кемерово, Томск, Барнаул хоорайларже ужудуушкуннарны чорудуп турган – деп, ол чугаазын уламчылады.

Келир үениң ужудукчузу Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктан. Аэродром Кызыл-Мажалыктын

амгы дег каалама дески эвес турган болгаш, хондур-хүнзедир чоруп кээр. Самолетка 45 минута болур. Ынчан Кызылдан Каа-Хем суурунга чедир аргыжарының үези оон хей турган. «Восток» доктаамындан сарыг автобуска тырлып алгаш, чоруп каар. Аэропортка чедир «1» дугаарлыг автобус халдып турган – деп, ужудукчу сактып чугаалады.

Белек Кыргыс ак-көк дээрге сес муң шак ушкан. Ол Москвага база хей чылдар дургузунда ажылдаан. Сөөлгү

дакчылары ыт-куш-биле демиселди чорудуп турар. Хоорайдан ыттар ажылдакчылар-биле бир дөмей, эртенги шакта келгеш, кежээ ажыл шагының соонда дедир чаныптарлар. Аэропорт хаагыг девискээр болгаш, күске-күжүген хей, ыттарга ону тудуп алыры белен. Черлик ыттар херимни казып кирип кээр. Самолет ужуп азы хонуп турда, шөлге турар болза, айыылды тургузуп болур. Ылаңгыя куштар самолет-биле үскүлөшкөш, ужар тран-

Аэропортта ажилдап турар кижі бүрүзүнүн кол сорулгасы – ужуп, хонуп турар самолеттарның айыыл чок чоруун хандылары. Белек Анай-оолович самолеттарның ужудуп-хондурар шөлүнүн байдалын, самолет ужуп, хонуп турар үеде пассажирлерни уткуп, үдээрин, чүүгүн чүдүрерин, ужар-хемеже кывар-чаар чүүлдү кударын хынап, харыылап турар.

– Амгы үеде төп ужуушкун чурумун езуугаар Кызыл биле Москва аразынга неделяда үш рейс-биле чон аргыжып турар. Ол ышкаш Красноярск, Новосибирск, Улан-Удэ, Иркутск хоорайларже рейстер бар. Оон аңгыда, “Тува Авиа” компанияның Кунгуртуг – Кызыл авиааргыжылгасы база бар. Вертолеттар расписание чокка ужар. Хүннүн-не бир-ийи рейс-биле пассажирлер ужуп турар – деп, хамааты ужар чүүлүнүн хоочуну чугаалады.

Ол Кызылдың аэропортун-

гаш хүлээлгезин харыысалгалыг күүседир болза, ажилга бергедээшкин турбас.

Мээң ажилдап кээп турар үемде Тываның авиабүдүрүлгезинге 800 ажыг кижі ажилдап турган. Ынчан аэропорт, авиакомпания, аэронавигация чаңгыс албан чери болгай. Ниитизи-биле самолеттар, вертолеттар саны: «Ан-2» – 20, «Як-40» – 10, «Л-410» – 10, «Ми-8» – 6 турган.

Сезен чылдар-биле деңней көөр болза, ол үеде суур бүрүзү бичии аэродромнуг турган. Мөңгүн-Тайгаже, Тожу же, Кунгуртугже «Ан-2» самолеттар-биле аъш-чемни, чүүктү чедирип турган. Паром туруптар үелерде Черби, Кара-Хаакче авиарейстер база ужар. Кызыл-Мажалыкка элээн штаттыг аэродром турган.

Ынчан «Як-40» самолеттар-биле ужуушкуннар хей. Чайгы үеде Красноярскыже сес рейс ужуп турган-даа болза, билеттер чедишпес турган.

школазындан ырак эвес. Дөрт класс бичии оолдун өөренип турар клазының соңгаларындан самолеттарның ужуп, хонуп турарын көрүп, даажын дыңнап өскени мергежил шилип алырынга идигни берип, ужудукчу болур сонуургалын оттуруп, күзели ынчан тывылган деп болур. Бичии оол соңга караандан ужар-хемелерни көрүп, бодун ооң кабиназынга олурар ужудукчу кылдыр сагыштап турган чадавас.

Белек Анай-оолович ужар чүүлдү эң-не айыыл чок транспорт деп санаар.

– Красноярскыже автобустап чорууру кижиниң бажынга безин кирбес, улус чүгле самолеттаар. Абаканче орук

ажылдап турган авиакомпаниязы буурап дүжүп каарга, төрөөн чуртунче эглип келген. 2009 чылда хүндүлүг дышта-нылгаже үнген. 2010 чылда чаа тургустунуп турган «Тува Авиа» компаниязынче ар-га-дуржулгалыг ужудукчуну чалаан. Ол үеде авиакомпанияны Юрий Шин удуртуп турган. Ооң оралакчызынга тос чыл ажилдааш, улаштыр баштайгы ажилчын базымнарын эгелээни Кызылдың аэропортунче шилчий берген.

Кызылдың аэропортунун ужудуп-хондурар шөлүнүн девискээринде куштар хоюзар болгаш дааш үндүрер тускай дериг-херекселдер бар. Ону часкаар ажилдадып эгелээр.

– Аэродромнун ажил-

спортту үрегдээр. Өршээлдиг болуп онза байдалдар бүрүткеттинмээн.

Аэропорттун делегей чергелиг кеззэн дерээн, самолеттар тургузар черни чаарткан. Кызылдың аэропортунун ужудуп-хондурар шөлүн долузу-биле септээн, быжыглаан соонда, кандыг-даа хевирниң агаар хемелерин хүлээп алыр аргалыг апарган.

– Чаартылгаларның Тываның экономиктиг хөгжүлдээнге эки талалары хей. Өске авиакомпанияларга сонуургалдыг апаар. Кожа Моолче, Кыдатче Тывадан авиааргыжылга Абакандан чоок.

Чурттар аразынга агаар шугумун ажыдар бетинде кадрларның билиин бедидер болза эки. Чижээ, пассажирлер-биле ажилдаар албанының ажилдакчылары делегей стандарттарының негелделеринге дүжүп, англи, кыдат, моол дылдарны немей өөренип алыры күзенчиг. Олар бүрүткел эртип турар даштыкы чурттардан аалчыларга таарымчалыг байдалды тургузар ужурлуг.

Амдыызында делегей чергелиг сектор кылыр дээш, чаартылга ажилдарын уламчылап турар – деп, Белек Анай-оолович аэропорттун хөгжүлдээнге хамаарыштыр бодалдары-биле үлешти.

Амгы үеде аэропортта 160 кижі ажилдап турар. Олар дээрге пассажирлерге таарымчалыг байдалды тургузуп, ужуп, хонуп турар самолеттарның айыыл чок чоруун хандырып турар ар-га-дуржулгалыг ажилдакчылар-дыр.

/ Шончалай ХОВАЛЫГ.

Чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

Шылгарааннар чонга бараан болган

Эрткен чылда чарлаттынган Россияның чоннарының культурлуг өнчү чылында бедик чедишкиннерлиг, тергиин түңнелдерлиг болган чогаадыкчы коллективтер январь 27-де Улусчу чогаадылга бажыңыңа “Салым-чаяанныглары-биле алдаржаан Тыва” деп каттышкан концертти чонга бараалгаткан.

Ол көжээ болган солун хемчег Бүгү-россия чергелиг база чоннар аразының фестивалдар, мөөрейлерниң Гран-при шаңналының эдилекчилери, лауреаттар, дипломантыларның парады-биле эгелээн. Аңаа хөйге билдингир Юлия Хирбээниң удуртканы “Урянхай” мода агентилелениң кижизидикчилериниң өңгүр чараш үнүүшкүнү оон-даа байырланчыг шинчи кириген.

Шылгарааннарны демдеглээн түңнел концертке ТР-ниң культура сайыды Виктор Чигжит байыр чедирип сөс алган: «Бөгүн дыка-ла онза хүн-дүр. 2022 чылдың түңнелдерин үндүрүп турарывыс бо. Бо чылын Тываның культура албан черлериниң чедишкиннерин чада аайы-биле көргүзөр деп шиитпирлээн чүве. Ынчангаш Россияның чоннарының Культурлуг өнчү чылын хаап тура, бо улуг концертке

костюмнарны, тыва дизайнерлерниң коллекциязындан мода көрүлдөзи, вокал-инструменталдыг ансамбльдарның композициялары дээш өске-даа солун чүүлдерни көрүп болур. Өөрүнчүг чүүл, концертте республиканың кожууннарындан “Чоннуң”, “Үлегерлиг” деп ат эдилээн төлептиг коллективтерниң киржип турары».

Оң соонда шаңналдар тыпсыр эзулал болган. Аңаа Тыва Республиканың Культура яамызының шаңналдарын ыраажылардан Аким Монгуш-

винге, «Эзир-Уя» аас чогаал ансамблинге, «Баян-Дугай» биле “Скифтер” мода болгаш костюм театрларынга, Кызылдың Элээди көрүкчү театрынга болгаш «Улуг-Хем» ыры болгаш танцы ансамблинге Тываның культура сайыды Виктор

зындан онза шаңнал – “РТ-тиң улусчу чогаадылганың алдарлыг коллективи” бедик атты ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы Аржаана Доспанниң удуртканы «Улуг-Хем» ыры болгаш танцы ансамблинге тывыс-

бедик чедишкиннерлиг болган Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Эрзин, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Бии-Хем, Кызыл кожууннар болгаш Кызыл хоорайның коллективтери чыылганнарга солун концерт оюн-көргүзүүн бараалгаткан.

улусчу чогаадылга талазы-биле тулган чедишкиннерлиг болган танцы-сам, улустуң ырлары, театржыткан көргүзүг-ер болгаш чараш национал

ка, Найыр Лапчарга, “Сайзырал” ыры-хөгжүм ансамбльга, хоочуннарның “Надежда” ыры ансамблинге, «Өлчей-Кежик» улустуң танцы коллекти-

Чигжит база Республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүң директору Елена Ондар ты-выскан.
Ол-ла шаңалдар ара-

кан.
Кежээниң байырлыг кезээ доозулган соонда, концерт эгелээн. Шынап-ла, ол хүн сценаже 2022 чылда эң-не

/ Сорунза МОНГУШ,
ТР-ниң Культура яамызы-
ның медээзи-биле.
Республиканың улусчу чо-
гаадылга төвүнүң чуруктары. 156

2023 чылдың февраль айда Россия болгаш Тывага хамаарышкан календарьда айыттынган төөгүлүг хүннер:

● 1943 чылдың февраль 5-те ТАР-ның Төп Комитеди маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчыга чыгган белектериниң үшкү эшелонун чорудар дугайында доктаалды үндүрген. Оон бээр бо чылын 80 чыл болуп турар;

● “1942 чылдың декабрь 25-ке чедир үшкү эшелонче 876285 акшага белектер 65 вагон четкен. 1943 чылдың февраль 5-те ТАР-ның Төп Комитединиң секретары эш Токага баштаткан тыва арат чоннуң делегациязы маадырлыг Кызыл Шеригге дузаламчыга чыгган белек-

териниң үшкү эшелонун үдеп чедирери-биле Совет Эвилелинче үнүпкен” дугайында “Тувинская правда” солуннуң 1942 чылдың 98 дугаарлыг үндүрүлгезинге бижээн;

● Февраль 15 – Интернационалчы дайынчының сактыышкын хүнү, 1989 чылда Афганистандан совет шериглерни үндүрген хүн;

● Февраль 21 – Шагаа – тыва чоннуң ай санаашкыны-биле чаа чылды уткаан национал байырлалы – чаагай сеткилдин, чаартылганың, арыглаашкынның байырлалы;

● 1981 чылдың февраль 23-те Туран хоорайга Сафьяновтар аттыг музей ажыттыг-ган.

● Февраль 23 – Ада-чурт камгалакчызының хүнү. Бо байырлалды ССРЭ үезинде “Совет Армия болгаш Шериг-далай флордунуң хүнү” деп калбаа-биле демдеглед турган.

● 1973 чылдың февраль 23-те Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң шиитпири-биле “Милицияның уругларга өрээлдерин ажыдар” дугайында доктаал үнген. Оон бээр 50 чыл болур.

| АРГЫЖЫЛГА |

«СберТройка» картаны ажыглалче киирген

Тываның найысылалында хөй-ниити транспортунга эптиин көргүскен транспорт картазын ам Тывада ажыглап эгелээн. Эрткен күзүн республика Чазаа биле “Ажаалга банкызы” ПАН-ның аразында ат салган дугуржулгазының бир пунктузу езугаар «СберТройка» орук төлевер системазын киирген. «Тройка» тыва карта ийи аңгы хевирде каастаттыг: классиктиг база Тыва Республикага аңгы.

Эрткен чылдың октябрьда Тываның найысылалында хөй-ниити транспортунга картаны шенээн. Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг чаа автобустарга «СберТройканы» шенеп ажыглаарын чүүлдүгүнүп, пассажирлер аргыжылгазының системазын эде чаартыр ажылдарга ол чугула рольду ойнаарын демдеглээн.

«Тройка» транспорт картазын ажыглааш, саазын билеттер парладырындан ойталап болур деп, Ажаалга банкызы ПАН-ның Сибирь банкызы тайылбырлаан. «Моя тройка» база «Метро Москвы» капсырылга таварыштыр – онлайн азы бүгү чуртта Ажаалга

банкызының кайы-даа банкоматтарындан картаны долдуруп алыры эптиг.

50 рубль өртектиг «Тройка» картазын Дружба кудумчузу, 55 деп адрессте «Автоколонна 17» транспорт компаниязының кассаларындан садып ап болур.

Алина Таспанчик, Ажаалга банкызының Кызылда салбырының башкарыкчызы:

«Кызыл хоорайның чурттакчы бүрүзү база аалчызы хөй-ниити транспортунга «Тройка» картазы-биле санажып болур. Ийи-чаңгыс азы 30 азы 60 катап чорурунга абонентини садып алыр. «Тройка» картаның ажыглакчызы пассажирлер lk.sbertroika.ru сайтыда хуу кабинеттен аай-дедир чоруп турганын көрүп, орук төлевириң чегин хынап, банк картазы-биле өрезин дуглап, дстоп-хуудустан банк картазын ап кааптары эптиг».

/ ТР-ниң Чазааның
парлалга албаны.

Өгбевис кайгал Дамба-Хаа дугайында

/ Санчай-Доржу Ховалыг (Буян-Бадыргының солагай талазында).

Мээң ачам Ховалыг Балдаң-Доржунуң төрөөн адазын Даа кожууннуң чону дорту-биле Дамба-Хаа деп адаар чораан. Угувус болур кырган-ачавыс 1865 чылда төрүттүнген. Бора-Хөл, Баян-Тала, Сесеге девискээрлеринге чурттап чораан. Төрелдери Даа кожууннуң, Чаа-Хөлдүң, Ийи-Талдың Биче-Ховалыглары. Хэй оолдарлыг, бир кыс уруглуг бөдүүн арат кижиниң оглу.

*Адар-Төштөп ажып кээрге,
Ашак-камбы алды-ла оглу.
Сесегелеп ажып кээрге,
Семис-камбы сес-ле оглу*

ноян-биле өгбевис Дамба-Хаа бот-боттарын кончуг эки билчир, чоок таныштар болгаш удуртукчулар турганнар.

БУЯН-БАДЫРГЫ БИЛЕ ДАМБА-ХАА

Кажан Буурул ноян 1908 чылда мөчүп каарга, чаа-ла 16 харлаан азыранды оглу Монгуш Буян-Бадыргы Даа кожууннуң салгал дамчаан чагырыкчызы дүжүлгезинге саадаан. Аныяк ноян-биле база Дамба-Хаа кырган-ачавыс улам чоокшулажып алырын бодаан. Бо күзелин боттандыраы-биле, Буян-Бадыргы чагырыкчының кыс дуңмазы Байырты-Белекти оглу Наа-

/ Чечен Наадыновна Тиилелгениң парадында (ортузунда).

эвилелиниң кижигүнү Феликс Шаажаң-Хөөевич Сеглеңмей бодунуң сактышкыннарында база бижээн. Ооң ачазы Ондар Шаажаң-Хөө Буян-Бадыргы ноянның бүзүрелдиг дузалакчызы чораан болгай.

Аныяк ноянга төөгү шинчээчилериниң, чоннуң-даа хамаарылгазы чаңгыс аай эвес дээрзи билдингир. Ынчангаш Буян-Бадыргы ноянның кадыг-дошкун аажызының дугайында сактышкыннар арткан.

“Буян-Бадыргыга хамаарылга төөгүдө чаңгыс аай эвес. Азыраан адазының эрге-чагыргазын салгап, душ бооп чагырыкчы апар-

ның төлээзинге томуйлап, Моол Арат Республика-биле эп-найыралдың дугуржулганын белеткеп кылыр даалганы 1926 чылда Санчай-Доржу Дамбаевичиге берген. Моол тала-биле үре-түңнелдиг ажылдаанының ачызында ийи кожа күрүнелерниң эп-найыралының болгаш кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулганы 1926 чылдың августун 16-да Улан-Баторга хүлээп алган. Тывага ындыг ачы-хавыязы дээш Санчай-Доржу Дамбаевич Ховалыг кырган-ачавыска салгакчылары чоргаарланып чоруур бис.

дап тургаш, ажы-төлүн шуптузун бут кырынга тургускан.

Билчээ Дамбаевич Ховалыг (1904 – 1942 чч.) – кырган-ачавыстың дөрткү оглу. 16 чыл дургузунда Моолга, Төвүтке буддисчи өөредилгениң, культураның бедик деңнелин чедип алган. Төвүт эмнелгени база өөренип алган. Чуруурунга сундулуг, даараныр, шевер кижичораан. Билчээ акывыс кончуг үре-түңнелдиг ажылдаар чалыы назынында бурган оранынче чорупканын ачамдан дыңнаан мен.

УРУГЛАРЫ

Наадын Дамбаевичи-

деп улуг өгбевис дугайында чон ынчаар ырлажып чораанын акыларымдан дыңнаан мен. Кырган-ачавыс Дамба-Хаа кончуг эрес-дидим, шиитпирлиг, саарлып-сайгарар чорукка чүткүлдүг, төрүмелинден кайгал кижиги.

1880 чылдарда Моолдуң карак четпес ховуларынга, кадат-хайгаарал-даа чок чаттыла берген оъттап чоруур, сан-түңү-даа орта билдинмес чылгы малын Тываның дүжүмөттөри билир турганнар. Оларның сүмези, белеткели-биле тыва кайгалдар моол-дөрбет чуртунче кирип, ында муң-муң хостуг чылгылардан чүс-чүстөп үзе сүрүп эккелгеш, хамаарылгалыг кижилер аразында үлөжип ап турганнар.

Шимченгир, шиитпирлиг бистиң өгбевис ол «аглаашкындан» база чыдып калбаан. Ооң дугайында ыр-шоор, чугаа-соот, хат-салгын дег таппа турган. Ону мактаан бир ырының сөзү бо:

Каш-ла малдыг калга, дөрбет

Кадарныңар хавырныңар, Кайгал, эрес Дамба-ла

акый

Кара-Доруун соода берди.

Боду ышкаш эрес-дидим эштери-биле Моолче каш каттап кирип тургаш, өңчү-хөрең-гизиниң дуюун тургузуп апкан. Ынчангаш «Муң кара чылгылыг Дамба-Хаа» деп ат-сураа чон аразынга тарай берген. Бора-Булак ховузуңга ооң чылгызы черни хөмө алы берген оъттап турган.

Даа кожуунуң Буурул нояны Хайдып Үгер-Даа угаан-билии бедик, шылгараңгай удуртукчу чораан. Ол Гун

дыңга айтырып, кудалажыр сорулга-биле бодунуң чоок төрөлдерин чоруткан. Ынчалза-даа оон огулуг түңнел үнмээн. Дериг-херекселдиг сылдыс-шокар сес аъдын, суй белээн дедир чорутпушаан, «Ховалыгларның каржы дүжүмеди Дамба-Хаанның оглунга кадай болбас мен» — дээш, Байырти-Белек ынаваан.

Күзели бүтпейн баарга, Дамба-Хаа кырган-ачавыс аныяк ноянның уунче артык, кыжырымак сөстөр октап, хостуг-шөлээн чаңнап турган хире. Кожуун чагыргазының хуралдарыңга киржир дугайында келдиришкиннер чорударга, тооп көрбээн. «Кыс кижиги чагырып шыдавас ноян, кожуунну канчап башка-рарыл? Мен ынаар барбас мен» — дээн сөстөрүн дыңнадырга, Буян-Бадыргының килеңнэни билдингир.

Ону куду көргөн, бодун өрү көрдүнүп эгелээн Дамба-Хаанны кезедип, чонга өөредиг болзун дээн бодалы-биле Бора-Хөлгө Буян-Бадыргы халдып келген. Ноябрьның дужаалы-биле дүжүмөттөр Дамба-Хааны өөндөн үндүрүп эккелгеш, черге доңгайыр хере чыттырыпканнар. Хой кажаазының аксы дыт шетти Буян-Бадыргы боду ушта тыртып алгаш, кырган-ачавыстың дөңмектерин каш удаа улдап чорда, мөң эъди үзүлгеш, ханы аттыга-ла берген дигир. Хөй хан чидиргенинден кырган-ачавыс Биче-Ховалыг Дамба-Хаа эжи Хайдып Үгер-Дааның соонче чоруткан болган-дыр ийин...

Бо болуушкун дугайында Тываның Чогаалчызы, ССРЭ-ниң чогаалчылар

ган, кончуг дошкун, бодунуң албатыларыңга безин каржы чораан ноян деп дыңнадыглар төөгүдө артып калган. Орус биле тыва чоннуң чоок харылзааларыңга удур националист азы Россия-биле харылзааларның талалакчызы дээн үнөлелдер база бар...» деп төөгү эртемнериниң доктору Марина Монгуш бижээн.

ДАМБА-ХААНЫҢ САЛГАЛДАРЫ

Оолдары Санчай (Санчай-Доржу), Наадың, Балдаң-Доржу, Билчээ, Коңгар. Уруглары Кенен, Долзат, Алдын-Херел.

Оолдары, эртем-билиглиг болганнар. Улуг оглу Ховалыг Санчай (Санчай-Доржу) Дамбаевич, 1892 чылдың апрель 18-те Даа кожуунуң Бора-Хөлгө төрүттүнген. Назы-хары Буян-Бадыргы ноян-биле чажыт. Хөй чылдар дургузунда Улан-Батор хоорайга өөренип чораан. Моол дылды эки билир. Дүрген, частырыг чокка бижири, холунуң үжүүнүң чаражы-биле ылгалып турган. Тыва күрүнениң таваан салганыңа Санчай-Доржу дорт хамаарылгалыг. 1921 чылдың август болган бүгү Тываның Улуг хуралыңга идепкейлиг киришкен, Тыва Арат Республиканың бирги конституциязының сөзүглелин моол дыл кырыңга бижири белеткешкен. Ол-ла чылын ТАР-ның чазаанга ажилдап эгелээш, Дээди Советтин чингине секретарыңга томуйлаткан. Санчай-Доржу кырган-ачавыстың Чазак черинге депшип ажилдаарыңга Буян-Бадыргы дыка салдарлыг болганы чугаажок.

Тыва Арат Республика-

САНЧАЙ-ДОРЖУНЫ РЕПРЕССИЯЛААН

Тываның күрүне ажилдакчылары Монгуш Буян-Бадыргы, Ховалыг Санчай-Доржу, Куулар Дондук, Моңгуш Шагдыр болгаш Бойду олар 1929 чылда хеп-хенерттен репрессияга таваржып, эрге-дужалдарыңдан дүжүртүп, хосталгазын казыдып шииттиргеннер.

80 чыл эрткенде, 2008 чылдың март 19-та Тыва Республиканың Чазааның Даргазының үндүргөн № 24-кү доктаалы-биле кырган-ачавыс Санчай-Доржу Дамбаевич Ховалыгны агартып, чонга, күрүнеге удур кандыг-даа кем-херек кылбаанын бадыткаан.

Бо болуушкун Санчай-Доржу Дамбаевичиниң төрөлдери биске, аныяк салгакчыларга, улуг өөрүшкү болган.

ООЛДАРЫ НААДЫҢ БИЛЕ БИЛЧЭЭ

Өгбевис Дамба-Хааның ийиги оглу Наадың. Ийе, Буян-Бадыргының дуңмазы Байырти-Белекти кудалап турган оглу 1898 чылда төрүттүнген. База-ла акызы Санчай-Доржу ышкаш эртем-билиглиг кижиги чораан. Наадың Дамбаевич ТАР-ның чазаанга ажилдап турда, ону Москваже өөредип чоруткан. Чөөн чүк улустарының коммунистиг университетиниң (КУТВ) ийиги курузунга өөренип турда, бай уктуг дээш оон үндүрүптөргө, чанып келген. Ол политиктиг «арыглаашкынның» соонда төрээн Бора-Хөлгө чедип келгеш, МЧАЭ (мал, чер ажил-агыы) деп чаа эгелээшкинге киришкен. Сөөлүндө Чөөн-Хемчиктин «Искра» колхозка ажил-

ниң улуг уруу Ондар Чечен (Шуңнак), төрөлдери Хии, Ёңзак, Шойдар, Опал-оол бай-ызыгууртан уктуг дирткеш, школага өөренири эргезин казытканнар. Угбавыс Чечен Наадыңовна Чадаана хоораның столоваязыңга, ооң соонда «Ленинчи орук» солунга өрүкчүлөп ажилдаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга дуза «Кызыл кошту» организастаарыңга активчи чоруун көргүскөн. Сөөлзүредир, пенсияже үнүгөже чедир, Чадаананың хлеб заводунга улуг мастерлеп ажилдаан. Маадыр ие угбавыс хүндүткел бижиктер, медальдардан аңгыда, «Күш-ажылдың Кызыл тук» ордени-биле шаңнаткан.

2017 чылда Президент В.В. Путинниң чалалгазы-биле Москвага Тиилелге парадын көөр аргалыг болган. 2019 чылда «Тиилелгеге кириген үлүү» деп медаль-биле шаңнадып, Тиилелгениң 74 чылы-биле Президентиниң Байыр чедиришкин бижиин холга алган.

Хеймер уруу Алдын-Херел Дамбаевна — Маадыр ие, а ооң оглу Оюн-оол Сат — Тыва Республиканың күрүне тугунуң автору.

Мен бо чүүлүмнү угбам Чечен Наадыңовна Ховалыгның меңээ чугаалап берип чораан сактыышкыннарыңга үндөзилеп бижидим. Аар-берге, нарын төөгүлүг болуушкуннарны чөптүү-биле сайгарып, үнөлөп, медресеп билиринге олар дыка ужур-дузалыг.

/ Бавуу ХОВАЛЫГ, башкы, күрүне чөвүлелиниң бирги клазының ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА ПОЭЗИЯНЫҢ ДЭЭЖИЗИ

- Олег СУВАКПИТ,
ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү

РОССИЯГА АЛДАР

Ооң чери –
Дип шыпкан тараалаң бай.
Ооң шөлү –
Тиг чок көк дээр адаанда.
Эзир
Эзимнерин эргий кылыткан.
Чычаан
Шынаа дургаар орукта шуушкан.
Далай суунда
Улуг пароходтар эжинген.
Дагларында
Уран ырлары чаңгыланган.
Эрге –
Кырган, чалыы чонда бүрүн дең.
Эртем –
Кыстың, оолдуң мурнунда.
Ынаам –
Күчүлүг мээң Россиям!
Ырым –
Күзелимден Сеңээ алдар тутту!
Араттар бис,
Ада-чуртувус дужааза,
Солдаттар бис,
Совет чурт дээш туржур бис.

ЧҮГЛЕ СЕҢЭЭ

Чечек бажы, хүн чок болза,
Четчип үнүп келир эвес.
Сеткил-чүрээм, сен чок болза,
Сергеп ойнап келир эвес.

Хүннүң шонуу изиг болгаш,
Хүрөң-кызыл шырайлыг мен.
Күжүрүм сээ ынак болгаш,
Күзелимден хандыккан мен.

Амыдырал – чолум болгаш,

Ынакшылым хайныгып,
Ырлай аарак базыптым.
Эштиң сөзүн дыңнаксааш,
Эргилдир бодап чор мен.

Орай дүннүң шолбаны
Орук уткуй чырыды.
Дамырак суг шылырап,
“Далаш” дээн дег чайнай-дыр.
Күжүрүмнү көөрүмге,
Хүлүмзүрүп, бо кел чор.

Арнывысче көрүшкеш,
Аңгадай-ла бердивис.
Чүрек долган ынакшыл
Чүүден артык кыптыкты.
Кандыг сөстү сөглээрин
Кайывыс-даа тыппады.

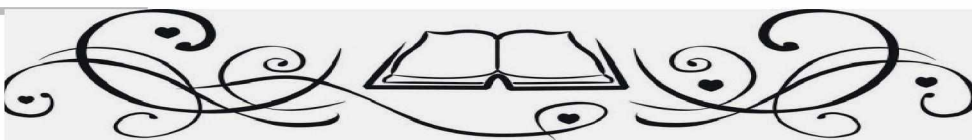
Кылаңнашкан сылдыстар
Кырывыстан көрзе-даа,
Частып үнген чечектер
Чанывыска турза-даа,
Оларны бис утупкаш,
Ошкажыпкан болдувус.

ХҮЛҮМЗҮРҮҮҢ

Салгын-биле сымыранчып,
Сарыг бүрү дүжүп туру.
Сагыжымны саймаараткан
Сарыым сени сактып чор мен.

Удур көргөн хоюг карааң
Уйгу-дыш-даа бербестеди.
Кыптып келген ынакшылдың
Кызыгаар чок күштүү ол бе?

Аваң төрээн чаражыңга
Арыг чүрээм алзы берди.

| ПРОЗА |

Харда бижимелдер

Ч аа чылдың баштайгы хүн-
нериниң бирээзи. Ак-көк
дээрниң делгеминде агарар
булут-даа чок, арыг болгаш кылаң. Ын-
дыг хүннерде арга-арыг ишти кирип,
агаарлаарыңа дыка ынак мен. Чылы-
ды хептени каапкаш, суурнуң соң-
гу-чөөн талазында дыттар, шивилер,
хадыңнар, талдар холуй үнген калбак
арыгже углаптым.

Чартык шак хире кылаштааш, арыг
иштинче кирип келдим. Көрүксээрим,
чарашынарым кышкы арыг бо-ла
болгай. Кайнаар-даа көөрге, ак-чайт!
Чаражын, магаданчыын! Хөвең дег
хоюг ак хар-биле шыптыңган арыг
ишти удумзургай-ла чүве. Чүгле хы-
раа-харжыгаштар, көөргеттинген чүве
дег, ында-мында хүн караанга чайын-
налып, кылаңдыржып турлар.

Тааланчыг ыржымны үрөп, адаа
дужумда бузу буруңайндыр чайын-
дылап чыдар черже шиглей дош
дызырткайндыр чарылганы дыңналды.
Аңаа улаштыр ырак эвесте торга ыяш
соктап, барабаннай-дыр. Узун-узу
бөкпек шивилер аразында келдим.
Ында көк-хөкпештер мыжыртканчып,
дызырады чемнеп чоруп турлар. Хар-
да аай-дедир маңагылап каан кодан
истериле хөй.

Ынчап кылаштап чорааш, киж
изинге таваржы бердим. Кидис идиктиг

дывылап каапкан. Кокпаның ол-бо
талаларында турар шет биле бичежек
шивиниң адаккы будуктарын сый тава-
рып, одура ызыргылап каан. Оңгайты
эрээш, дошталдыр доңуп калган черде
коданның ак-ак дүктери чулдунуп
чыдып калган болду. Истеп чоруурум
кижи дузакка туттунган олчазын алгаш
барган.

Аңчыны база-ла улаштыр истээш
чоруптум. Шыргай талдар аразы-биле
шургуп эрткен черинде кара хой дүгүн-
ден аргып каан чолдак моюн-долгаар
ылдыртынып чыдып калган тур. Ону
ап алгаш, исти эдерип-ле чор мен. Ис
арыгже улам-на ханылап чорупкан.
Арыг ортузунда хараганнарлыг оймак-
ка келгеш, коданнарның оймакче үнүп
оыттаар кокпазында база бир дузак
салып каан болду.

Аңчының чыдып калган моюн-дол-
гаарын ол дузакка туттунган ышкаш
кылдыр кирип суп, шивей тыртып кааш,
холумга тудуп чораан ыажым-биле
чүм харга “Кодан чылында ол чараш,
чаптанчыг амытаннарның амы-тынын-
га канчап чедер, өлүрер киж сен, сок-
са!” деп улгаттыр бижип кааш, чанып
чоруптум.

Беш-алды хире хонук эрткенде,
өөренген чаңчылым-биле база-ла
арыгже агаарлап кириптим. Ак хар сү-
зүп, арыг агаар тынып, куда хеви кедип

Ажыл-ишчи бүдүштүг мен.
Амырагым – чүрээм болгаш,
Арыг-шынчы бердинген мен.

СЫЛДЫСТЫГДА

Ажылымны төндүргөш,
Амырактың болчаанче

| ШҮЛҮК КЫДЫРААЖЫНДАН |

ДӨРТЕНГИ АРТ

Дөртенги арт бедииндиве
дөгүп үнгөш,
Дөвүн куду эрткен үөм
харап ор мен.
Кыш, чай чок далбаңайнып,
кыссымза-даа,
Кылыр, тудар ажыл-үүле
ам-даа муңчок.

Кижиге күжүн кижиге төтпөс,
ажыл төтпөс,
Өлзө – төнөр: чуртталганың
хоойлузу-дур.
Хилис эрткен чаңгыс хүн-даа,
минута-даа
Өршээр аажок чидириг-дир,
эглип келбес.

Чеже-даа бай, коя диртип
чурттап чорааш,
Сеткил өөртүр эки чаагай
үүле-херек

Эргеленген күжүр мени
Эскетчоктап чоруур чүңүл?

Алтай, Саян ашсыңза-даа,
Айда, чылда читсиңзе-даа,
Күзел-соруум бүткөн ышкаш,
Хүлүмзүрүүң көрүп чор мен.

Амылыгга көргүспейн
баар-ла болза,
Амыр-чаагай чурттадым деп
сөглөп боор бе?

* * *

Үе маңын доктаадыптар арга болза,
Үнгөн хүннү аржыыл-биле
дуглавытса.

Тенектенип, даңны уткаан
дүневисти
Дедир тырткаш, ам бир
катап көргөн болза.

Чаагым суйбап, эрним ошкап,
Чассыдып кээр эргеледиин
Чаңгыс хүнүн, чаңгыс шагын
Чандырып аар арга болза.

Ам бо кежээ, кышкы өйдө
Аравыста ээн хову...

/ Катия ВЕКА.

КҮСКҮ ДҮНӨ

Ыржым дүннү – күскү дүннү
“Узун-дур” дээр улус-ла хөй.
Ындызы шын, бүзүрээр мен,
Уйгум хандыр удуп чордум.

Чүрээм оду чалыы кыска
Эң-не баштай душканым ол.
Чүглө ынчан күскү дүннүң
Эрткенин мен эскербээн мен.

КАРА-БААРЗЫК

Чыккылама кыштың соогун
Чылыг час кээп солуй берди.
Эргим төрөөн чериндиве
Эглип келем, кара-баарзык.

Башкы ырың дыңнаксааштың,
Бажыңчыгаш тудуп алган,
Четтикпейн манап тур мен,
Чедип келем, кара-баарзык.

/ Маадыр-оол ДАНЗЫН.

кижи коданнар маңажыр кокпа эде-
рип, шыргайлар аразыңга шургуп чо-
руп турган мындыг. Исти салаам-биле
иткилеп көрдүм. Хар чымчак. Ол кижиге
чоокта чаа кылаштап турганы илдең.
Ужуражып көөр-дүр дээш, изи-биле
чоруптум.

Бир шыргай ак талдар аразыңга
келгеш, кодан кокпазында дузак салып
каан болду. “Мынчап тургаш, бо ары-
ның коданнарын төндүр узуткап каар
кижиге-ле-дир” деп бодал бажымга кире
дүжүп келирге, дузакты дүрө идип
кааш, улаштыр истеп чоруптум.

Шеттер, шивилер холуй үнгөн шыргай
кыдыыңга келдим. Инек чыдыны
хире черде харны кодан таптай басып,

каастаныпкан чалыы, чараш келин
кыстар дег хыраа-хар-биле шыптыңган
дыттар, шивилер, хадыңнар, талдар
аразыңга кылаштап чоруурга, мага-
лыын чүү дээр!

Ынчап чорааш, моюн-долгаар
арттырып каан черимге келдим.
Моюн-долгаар чок. Мээң бижип каан
сөстөрүмнүн адаанда “Буруулуг бол-
дум! деп бижээш, аңчы дузактарын хар
кырында бөле салып каан чыдыр.

Аңчының угаан-бодалыңга улуг
өскерлишкин болганын херечилеп
чыдар харда ол бижимелдер бол-
гаш дузактарже үр-ле көрүп алгаш
турдум.

/ Эрес-оол МОНГУШ.

/ Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Дирлип келген ойнаар-кыс

• Индий улустуң угаадыглыг чугаазы

Бызаңчы, дарааныкчы, дарган болгаш мерген угаанныг сымыраачы дөрт эжишки чурттап чораан. Эжишкилер бир-ле катап даштыкы чурт чоруур деп шиитпирлээннер. Эки хүннү, эки шакты манап алгаш, бир-ле хүн ырак орукче аътта-ныпканнар. Хүнзедир кылашташкаш, имиртиңней бээрге, орукка бир кудук чанынга хонуп алыр дээш, турумчуп алганнар. Шайлаан соонда удуурунга белеткенип эгелээн.

— Мээң ап чоруурум эртине даштарны оорлатпазы-биле, шупту деңге удувас болзувусса эки боор — деп, алдынын ап чораан каасталгалар кылып ус-шевер эжи чугаалаан.

— Шын-шын, ээлчег езугаар эртине даштарны кадаралыңар — деп, даараныр эжи ону деткээн.

Мерген угаанныг сымыраачы эжи кижини бүрүзүнүң алдынын кадарар шагын тодарадып, тургузупкан. Бир дугаарында бызаңчы кадарар болган. Ол удувас дээш, бар-ла шаа-биле сергектензе-даа, эмин эрттир шылаан болганындан уйгуга алзып, карактары ала-чайгаар шимдинип эгелээрге, удувас дээш, бир-ле чүведен кылып олурайн адырам дээш, ыяш кескиндизи тыпкаш, чазаныр херекселдерин барбазындан ужулгаш, чараш ойнаар-кыс чазап каан.

Таңныылдаар ээлчээниң шагы доостурга, даараныр эжин оттурупкаш, удуп чыдыпкан. Ус-шевер даараныр эжи ыяштан чазаан чараш ойнаар-кысты көргөш, барбазындан пөстөр

артынчылары ужулгаш, ойнаар-кысты хемчээгөш, идик-хеп быжып, даарап кирипкен. Чүзүн-баазын өңнерлиг пөстен каас-чараш идик-хепти даарааш, ойнаар-кысты аныяк кыс дег кылдыр хепкөргөш, чанынга тургузуп алган. Дүн ортузу кирип турда, каасталга кылыр эжиниң эртине даштар кадарар оочуру келген. Бодунуң ээлчээнде ол барбазындан алдыннарын ужулгаш, сыргаларны, билектээшти, моюнга сугар чинчилерни база оон-даа хөй каасталгаларны кылгаш, ойнаар-кыска кедирипкен. Ойнаар-кыс улам-дам чараш апарган.

Эң сөөлүндө мерген угаанныг сымыраачы эжиниң оочуру келген. Ол оттуп келгөш, ойнаар-кысты көргөш, «Диргизиптер болза, дыка-ла онза болур-дур» — деп бодапкаш, сымыранып, илбилиг сөстөр чугаалавышаан, сугну ойнаар-кысче чаштадыр чажып эгелээн. Ойнаар-кысы дирилгөш, аныяк чараш кыс болу берген.

Даң адып, хүн үнүп кээрге, удаан улус шупту оттуп келгөш, аныяк чараш кысты көргөш, кайгап ханмааннар.

— Мен ону илби-шидим-биле диргизиптим, ынчангаш мен ону кадаланып алырым ол — деп, мерген угаанныг эжи чугаалаан.

— Чок! — деп, бызаңчы удурланып,

— Канчап ындыг болур чүвөл? Ону мен кылып каан мен!

— А мен аңаа хеп даарап бердим — деп, ус-шевер даараныкчы кирип — ынчангаш ооң-биле мен өгленип мен! — дээн.

— Өңүктөр! Мен ооң каасталгаларыңа муң-муң акшамны чарыгдадым. Ынча көвей алдынымны ооң-биле катый силерниң кайыңарга-даа бер-бес мен!

Ол үеде кудук чанында суурнуң чурттакчылары, оларга чедип келген. Эжишкилерниң аразында маргыжып турарын көргөш, суурнуң чурттакчыларының бирээзи болур эң мерген угаанныг ирей:

— Чүү дээш маргыжып тур силер? Биске чугаалап бериңер — деп айтырган.

Дөрт эжишки оларның аразында чүү болганын тайылбырлааш, кайызы-даа ол аныяк кыска өгленип болур эргезин бадыткаан.

Ирей оларны дыңнап-дыңнап:

— Бызаңчы кылып каан, а мерген угаанныг сымыраачы ону диргизипкен. Иелээн ооң адазы болур-дур силер. Кайыңар-даа ону кадаланып шыдавас-тыр силер. А даараныкчы шевериңер хевин даарап берген-дир. Ол дээрге даайының хүлээлгези-дир. Душтук кыстың даайы чээниниң кудазында идик-хеп белекке бээр. Кудазы болур оол душтук кыска эртине даштарны, каасталгаларны белекке бээр. Силерниң араңардан каасталгалар кылып, кедирген кижини ону кадаланып болур-дур.

Ындыг мерген угаанныг шиитпирге дөрт эжишки чөпшээрешкен.

Тибет календарьдан баш таарар хүннер

✓ Таарымчалыг хүннер:

Февраль 1 – 11 — угаан кирер болгаш сеткил сергээр.

Февраль 3 — аас-кежиктиг болур.

Февраль 4 – 14 — ачы-буян доктар.

✓ Таарымча чок хүннер:

Февраль 2 – 12 — аарыыр.

Февраль 5 – 15 — баш таарган ажыы чок.

Февраль 6 – 16 аарыыр.

«ХӨГЛҮГ ААЛ»

Тывага үжүк-бижикти чаа өөренип эгелээн үе. Кырган-авам көңгүс бичии турган. Элээн хөй оолдар, кыстар чыгып келген. Кичээл үези. Чаа-ла үжүктөр өөренип турган өөреникчилерниң бирээзи Өктөк-оолдан башкызы:

— Өктөк-оол, кандыг үжүк билир сен? — деп айтырып-тыр.

Өктөк-оол тура халып келгөш:

— Ыш-бус — деп харыылаарга, өөреникчилер чир-шоң дүшкен.

Оон ыңай кандыг үжүк билир сен, Өктөк-оол?

— Ыл-Хыл — деп-тир.

«Ш», «Л», «Х» деп үжүктөрни чаа-ла өөренип турган чүве-дир.

БИРГИ КЛАССЧЫЛАР

— Дневниктериңер эккелиңер, уруглар, демдектер салыр — деп кичээл төнүп турда, башкы чугаалаан. Өөреникчилериниң бирээзи:

Даглар хевирлери

Даглар кезектери (названия
частей гор):

- ▲ Арт (перевал).
- ▲ Бажы (голова, вершина).
- ▲ Кыр (верхняя поверхность).
- ▲ Дискөк (коленообразный отрог).
- ▲ Думчук (нос, отрог).
- ▲ Оорга (отрог хребет).
- ▲ Ий (склон).
- ▲ Каът (солнечная сторона отрога горного хребта не покрытая лесом).
- ▲ Мээс (солнечная сторона горы).
- ▲ Белеңиш (горная терраса).
- ▲ Деспек (площадка в горах со

спуском в одну сторону).

- ▲ Деспелдирек (площадка на крутом склоне).
- ▲ Меңги (снежник, ледник).
- ▲ Мөөрүк (куполообразная вершина горного хребта).
- ▲ Кожагар (пик).
- ▲ Сүүр (пик, заостренная скальная

вершина горы).

- ▲ Кашпал (ущелье).
- ▲ Ой (горная долина с постоянным или временным водотоком). Ойалык, челигек (компоненты ландшафта речной долины).
- ▲ Өзен (ложбина на склоне).
- ▲ Эдээ (подножье).

| АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР |

■ Чунар өрзөл-де азып каан көрүнчүк дерит-пезин дээш, ону эр улустуң сал чүлүүрде ажыглаар креми-биле чаап-каш, чымчак пөс быжындызы-биле чодуп кааптыңар.

■ Бир эвес холуңарга «момент» хырба чыпшына бергеш, адырылбайн туруп берзе, хирлиг черни маргарин-биле чаапкаш, кургаг аржыыл-биле холуңарны чодуп кааптыңар.

■ Дииспейиңер азыгларга салбас кылдыр өөредир дизиңерзе, азыгларга мандаринниң азы апельсинниң ажыг картын октап калыңар.

■ Апельсинден азы лимондан хөй чулук үндүрүп алыр дизе, чара кезер бетинде столга экидир чууктаптыңар.

– Башкы, меңээ 3 салбас силер аа! – деп, бир өөреникчизи дилээрге, башкызы кайгай бергеш:
– Чүге? – деп айтырып-тыр:
– Авамның кылыы хайныр кижидир ийин – дээрге, башкы улам-дам кайгай бергеш:
– Чүге кылыы хайны бээр кижил? – деп чаптап айтырарга,
– Чүге дээрге авам декреттей берген кижидир ийин – деп харыылаан.

1 класс оол өөрөнгөш келгеш, авазынга:

– Беженге беженни кадарга каш боор, авай? – дээрге,
– Бодуң бодавыт даан, оглум!
– Чажа, мээң бежен салаам чок.
– А менде ол хире салаа бар чүве бе?

– Бар болганы ол ыйнаан, каш деп-даа санны бодаптар кижидир чордуң чоп.

Школада чаа-ла 10-нуң иштинде саннар бодап турар болгаш, чүгле 10 салаа иштинде саннар бодаар бис деп бодаан.

Юридиктиг терминнерниң орус-тыва кыска словары

А.

Арбитр – арбитр, чаргы чарыкчызы
Арбитраж – арбитраж, бүдүрүлгө болгаш өске-даа ажил-агый органна-рының чаргызын шиитпирлеп чарар суд органы.

Арбитражный процесс – экономика талазы-биле чаргыларны арбитраж судунуң дузазы-биле шиитпирлээри

Б.

Базис – үндөзүн

Баланс – деңзүгүүр

Брокер – рынокка өртөктиг саа-зыннарны садып-саарар талазы-биле дугуруштурукчу.

/ Светлана МОНГУШ.
/ Николай КУУЛАР.

МУГУР-АКСЫ ОРТУМАК ШКОЛАНЫҢ 85 ЧЫЛ ОЮНГА

Орус башкылар Мөңгүн-Тайгада

Долгандыр-ла меңги бөрттүг дагларга бүзээлеткен Мөңгүн-Тайга кожуунуң төвү Мугур-Аксы суурга ортумак школага 10 а, б класстарга 39 кижиге 1970 чылда доостувус. Хеп бөдүүн — школачы форма кырындан фуфайка кеткеш, кирза сапыктарлыг-ла өөренип чордувус. Суурга чырык кижээкиниң 23.00 шапка четкеш, үш катап медээ берип чивеңнээш, өжүп каар турган. Оон онаалганы керосин лампазының ийикпе азы лаа чырынга кылыр. Чамдыкта ада-иём удуурун сүмелээрге, «Берге онаалгам кылып чадап олур мен» — дээш, солун номну даң аткыже төндүр номчуптар турдум. Эртенинде арны-бажы кара хөө мени дуңмаларым: «Кара негр» деп кыжырып-даа турар болгай. Бистиң «а» класкыга өөреникчилерниң саны чээрби кижиге. Ынчан куду суурга тар школавыстан өрү суурда делгем, чаа школавысче өөрени берген үевис ол. Өрү-Суурда чаа школавыста делгем, чырык класстардан аңгыда, актовый, спорт залдар, библиотека бары эптиг, чай кадында

/ Солагай талазындан Галя Лехер, Алла Гринёва, Зоя Кыргыс. с. Мугур-Аксы, Мөңгүн-Тайга. 1969 ч.

бистиң Мөңгүн-Тайгавыска шала оялык ыракта кызыгаар заставазында орус шериглерден башка, орус омактыг кижиге бар эвес.

Сентябрь 1. Школа эгелээн. Шынап-ла, орус дыл, литература башкызы Алла Гринёва, физикада Владимир Казанцев, өске класстарда орус дыл башкызы Угдыжеков Иннокентий бисти башкылап эгелээн. Алла Яковлевна Омск хоорай чурттуг, чаагайжыды туткан бажыңга өскөн болгаш, печказын одай албас. Класс оолдары-биле ыяш хирээлээш, чаргаш,

Чогаалга хандыкшылымны бежен чыл башкы стажтыг, кончуг негелделиг бистиң тыва дыл, чогаал башкызы Долчун Донгак оттуруп каан соонда, библиотекадан ыравастан мен. Өрү-Суурда хавак кырында клубтуң бир бичии өрээлинде кожуун библиотеказын ынчан Самбуу Саая эргелекчилеп турган. Номнарны орус, тыва дылдарга номчуп тургаш, чамдык орус сөстөр словарьда чок боорга, куду суурда орус башкымче, башкым чок болза, 10 «б» класста таныжып алганым

хандыр билир болгаш, өөнүң ээзи И.П. Угдыжеков-биле барымдаалыг маргыжа бээр кайгамчык ие. Галяның авазы 43 харлыында Витязын божаан, а мээң авам он ийиги уруу хеймер Уля дуңмамны 42 харлыында божааш, эмчи баарындан, иштиг учетка турарындан ыядыр, аваларывыс дөмейи бисти улам чоокшулаштырган. Хөйну билир орус дыл башкызы Иннокентий Павлович Угдыжеков кичээл соонда-даа суурнуң чурттакчылары-биле, ылаңгыя бистиң төөгү башкылары Адыг Хертек база Молдурга Салчак-биле чогаал, төөгү, культура талазы-биле маргыжып-маргыжып, оон чаңгыс түңнелге кээрин-даа дыңнап чордум. Галяны мен тывалап, а ол мени орус дылга өөредир кылдыр дугуржуп алган бис. Дылга өөрениичел эжимни суур улузу «О, бо орус омактыг уруг «чоданы сый» тывалаар

четтикпейн манаар чордум. Сөөлүндө барып, Алла Яковлевна чүгле ынак башкым эвес, аравыста суг апкас өңнүүм апарган. Кажан мен школаны дооскаш, Томск хоорайның эмчи институтунче кирип алырымга, үргүлчү чагаалажып турдувус. Бир катап башкым чылыг платье биле кофта-даа менче чорудуптар чүве. Ол Омск хоорайдан Благовещенскиже көшкеш, өгленип алгаш, фамилиязы Молодцова апарганын база бижип,

/ Өөнүң ээзи-биле. 1975 ч.

волейбол ойнаар апарган бис.

Мугур-Аксы суурну ийи чара кежилдир Мугур хем агып чыдар, ынчангаш өрү, куду суурлар дээрим ол. Мээң бажыңым ынчан өрү суурнуң барык бажыңга турган. Ол шагда хемни кежер көвүрүг чок, кыжын Мугур хем доңа бээрге, чайындыда клазывыс оолдары чүктөп-даа кежирип турар. Аыш-чем шоолуг чедишпезинден куду суурда садыгдан хлеб садар оочур дыка узун. Бис, өрү суур ажы-төлү, хлебти кара даң бажыңдан оочурлаар турдувус.

Орус башкылар келген деп сураг дыңнааш, ам-на орустап өөренип алырым ол-дур деп, өөрүүрүм аажок, чүгө дизе

печказын одаптарывыска, ол амырааш, биске печенье, пряник салгаш, кофезин кудар. Кофени ынчан бир дугаар ишкенивис ол. Ак-көк карактарлыг, ак шырайлыг Алла Яковлевна кичээлдерге чаа теманы дыка тода, солун тайылбырлаар, биче сеткилдиг, бөдүүн, чугаакыр, сонуургак башкы. Бажыңыңга чеде бээрге, хуужуурлар-биле чемгергеш, кофе ижип албас боорувуска, шай, компот суксуннар кудар. Бир катап бистиң бажыңывыска келгеш, ийи өрээл бичии бажыңда он дөрт кижии канчап сыңчып турарывысты, ынча хөй кижини авам канчап тоттуруп турарын шуут кайгап ханмаан.

кара чаңгыс орус омактыг эжим Лехер Галяже баар мен. Куду суурда аэропорт биле эрги школа аразында баракта бир өрээлде орус дыл башкызы хакас омактыг Угдыжеков Иннокентий башкы мээң таныжып алганым чаңгыс классчым Лехер Галяның соңгу адазы. Ол үш ажы-төлдүг өг-бүлөдө Галядан аңгыда, чедиги классчы Ваня база 2 харлыг Витя бар. Галя эжимниң авазы Нина Егоровна Лехер школа-интернатка ажаакчы болуп ажилдавышаан, үш ажы-төлүн өстүрбүшаан, ном номчуп безин четтигип-ле турар кижии. Лев Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың» номуңда нарын сюжеттерни

апарып-тыр оо!» дижи берген. Галя мени бодунуң дылыңга өөредирге, Галя ышкаш «чода сый» эвес-даа бол, мөлдүк-калдык орус дылга чугаалаар апардым. Лехер Галя эжим мени хөй чыл эрткенде, интернет таварыштыр тып алгаш, Германияже чалаарга, бардым.

Амгы үеде-даа чогаалдан салдынмааным дыка хөйну билир, буянныг, орус дыл, орус чогаал башкызы Алла Гриневаның ачызы. Орус дылга чогаадыглар бижиirin, номнарның утказын кысказы-биле чугаалаарын, башта бодалдарны тода чугаалап билир кылдыр өөредип чораан кичээлдеринге сеткилимден бердинип,

өөнүң ээзи, бир харлыг оглунуң чуруун-даа алдым. Оон институтту доозупкаш, чагаа бижиirimге, харыызы келбестээн. Ам интернет таварыштыр дилээш тыппадым. Оон ыңай башкымны тып алыр кандыг арга бар ирги?

Орус дылга, орус чогаалга хандыкшылым оттурган орус башкым Алла Яковлевнага мөгөйип, чылыы-биле сактып чор мен. Черле кажан-бир тыпчы бээревиске бүзүрелим улуг.

/ Зоя ДОНГАК,
Мугур-Аксы школазының
1970 чылда доозукчузу,
эмчи, Россияның Журналис-
тер база чогаалчылыр
эвилелдериниң кежигүнү.

196

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.

ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ
СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35 % ЧИИГЕЛДЕЛИГ.

ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН «ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ»

Адреси: Кочетов кудумчузу, 49
2 дугаар каът.

8-923-338-9188

РЕКЛАМА

Музыкальная передача “От всей души”

ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПОЗДРАВЛЕНИЯ ПРИНИМАЮТСЯ
НА РУССКОМ И
ТУВИНСКОМ ЯЗЫКАХ

– 1 песня
– 6 фото
– до 70 слов

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22) 2-18-10, 8-923-267-0749

*Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

РЕКЛАМА 12+

ПРОДАЁТСЯ

коттедж с центральным отопле-
нием в центре с. Бай-Хаак за
4800 т.р. Общая площадь 103
кв.м., жилая – 57 кв.м. Имеются
пристройки, огород, плодонося-
щий сад. Земля в собственности,
11 соток. Звонить по телефону
89010170652. Торг уместен.
Риелторам и посредникам –
просьба не беспокоить.

РЕКЛАМА

Утерянное свидетельство
о профессии водителя серии
332402276252, выданное 05 марта
2022 г. ЧПОУ автошкола «Сылдыс»
на имя Монгуш Шенне Алек-
сандровны, считать недействи-
тельным.

РЕКЛАМА

Тоолдуң хуулгаазыны

Шагаага уткуштур Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту өөреникчилер аразында тыва улустуң тоолдарына үндезилээн чурал чурок мөөрейин чарлаан.

Ооң кол сорулгазы – тыва улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдарына өзүп олурар салгалдың сонургалын оттурары, төрөөн дылын сайзырадып, номчуттунарына ынак болурунче хаара тудары болгаш чурулга уран чүүлүнге сундулуг уругларны деткири болуп турар.

Мөөрейни түңнөп көөр журиниң даргазы үстүндө айыткан институт-туң аас чогаалының секторунуң эргелекчизи Маргарита Кунгаа ада-иелер тоолдарны, тоолчургу чугааларны уруг-дарына ыдып, чугаалап берип тура, өг-бүлеге тоолдажып, солун-чугаалажып, ооң уламындан ажы-төлү-биле аразында харылзааны быжыктыраарына, оларны төрөөн дылына өөредиринге, чугаа-домаан сайзырадырына, төлөптиг кижилер кылдыр кижизидеринге эптиг байдалдарны тургузуп турарын демдеглээн:

“Кандыг-даа чоннуң аас чогаалында, дылында, чугаа-домаанда кижилерниң өртемчей-биле холбашкан көрүш-туружун база бодун кым мен, кайы чоннуң база ниитилелдин төлээзи мен деп медресеп билириниң национал коду сиңниккен болур. Харааданчыг чүүл – амгы үеде ону арай уттуп, аас чогаалы болгаш үндезин культу-

/ Эртемден М.Б. Кунгаа.

лажыры чаңчыл турган. Албан-биле тоолчуну чалап, улуг-биче чон шупту чаңгыс өгге чыгып алгаш, кончуг таптыг олургулапкаш, шак-шагы, чамдыкта хонук-хонуу-биле тоолдарны ыда бээрге, дыка сонургап дыңнаар. Шак ындыг онза кезээлер колдуунда Шагааның ак айында болур турган.

Ам бо хүнде боттарывыс-даа билбейн, сеткиливисте бир-ле оттуушкун болуп, шын болгаш чараш тыва дылывыска тоол баштааш, аас чогаалының янзы-бүрү үлегрлериниң дирик күүселдезин дыңнаксаар күзел тыттып келгенин эскерип турар апарган бис. Мээң амы-хууда болгаш кады ажылдап турар коллегаларымның эскериг-

турарында бо-ла эскерип болур.

Ынчангаш Шагаага уткуштур чарлаанывыс чурал чуроктар мөөрейин эрттирип турарывыстың база бир чылдагааны ында, үстүндө кысказы-биле илереткенивис чидиг айтырыгларже кичээнгеини углаары. Ол ышкаш кырган-авалар, кырган-ачалар, ада-иелерни тоолдардан номчуп, сактып алгаш, уруг-дарына, уйнуктарына чечен-мерген кылдыр ном көрбейн ыдып бээринче кыйгырар-дыр бис. Өгбелерден дамчып келген чараш Шагаавыс ындыг чараш – тоол-домактыг, “тоолчургу” кезээлери ажы-төлүвүске кажанда-даа уттундурбас чырык сактыышкыннар болуп артып калыр. Кандыг-даа гаджеттер, телефоннар, номнар ада-иениң үнүн, чугаа-домаан, тоолдарын, солун-чугааларын, ыры-кожамыын, күүселдезин солуп шыдавас дээрзин утлаалыңар”.

Уругнуң иштики делегейин сайзырадырына улустуң аас чогаалының ролю улуг дээрзин үнелеп турар Тываның уран чүүл болгаш культуразының билдингир ажылдакчылары бистиң бо чарлаан мөөрейивисти деткээни өөрүнчүг. Уругларның ажылдарын дараазында жюри үнелеп көөр: ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң Чурукчулар эвилелиниң кезижигүнү, Кызылдың Элээди көрүкчүнүң театрының режиссеру Айлана Чадамба, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Шой Чурук, РФ-тиң алдарлыг журнализи, уруглар чогаалчызы Александр Шоюн, Тываның Ю. Кюнегеш аттыг ном үндүрер чериниң директору Инна Принцева. Институттан Эртем библиотеказының эрге-

| МӨӨРЕЙ |

Тыва тоолдарны өг-бүлеге эгидээли!

Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институту Шагаага уткуштур өөреникчилер аразына тыва улустуң тоолдарына үндезилээн чурал чурок мөөрейин чарлаан.

Ооң кол сорулгазы – тыва улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдарына өзүп олурар салгалдың сонургалын оттурары, төрөөн дылын сайзырадып, номчуттунарына ынак болурунче хаара тудары болгаш чурулга уран чүүлүнге сундулуг уругларны деткири болуп турар.

Мөөрейге киржир күзелдиг уруглар

туравыстың өске-даа хевирлериниң алыс ужур-утказын бодавайн, анаа-ла сөзүглелдер азы чогаадылар кылдыр көрүп, болур-чогууру-биле үнелевес апарганывыс.

Шаандан тура тыва өг-бүлелерге кежээлерде тоолдажыры, солун-чугаа-

леринден алырга, бичии уругларывыстың чугаазында чиңгине тыва адалга (тыва дылдың тускай аян-аялгазы) чидип бар чыдар. Ол байдал чүгле бичии уругларда эвес, а улуг улуста база бар. Ону, чижээ, амгы үениң тыва ырларын-дан, географтыг черлер аттарын адап

лекчизи Надежда Очур, этнография секторундан Артыш Монгуш, шажын шинчилелдери секторундан Айлана Монгуш, социологтук шинчилелдер төвүндөн Омак Сарыглар, чурагайлыг сайзырал килдизиниң даргазы Чиңгис Хуурак жюриде кирип турар.

февраль 5-ке чедир билдиришкин-нери-биле катый (IPG, PDF) хевирге чураан чуруктарын дараазында электроннуг почтаже smus@tigpi.ru чоруда-рын организаторлар дилеп турар.

/ К. МОНГУШ белеткээн.

| КУЛЬТУРА |

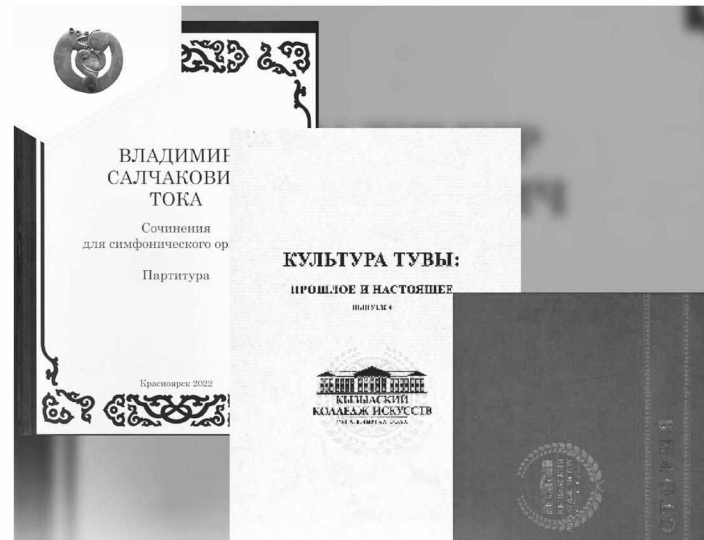
Эрткен чыл дургузунда чүү немешкенил?

ТР-ниң Культура яамызының эрткен чылда кылып чоруткан ажилдарының түңнелдерин үндүргөн ийиги неделязы уламчылап турар. Бо удаада үндүрүлгө-делгелге ажил-агийының түңнелдерин үндүргөн хемчеглер эгелээн.

Февраль 3-те 15:00 шакта Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге “ТР-ниң Культура яамызының ном үндүрер ажил-агийыг культура албан черлериниң кылган ажилының түңнелдери” деп ажык дел-

гелге болур. Делгелгеден чыл дургузунда эки дирткен парлап үндүргөн номнар, сеткүүлдер болгаш 2020–2022 чылдарда грант ойнап алган төлевилелдерниң боттанылгазының түңнелдерин көрүп болур.

Культура албан черлери онза кичээнге чоннуң культурулуг өнчүзүнче улуг кичээнге чоннуң угландырып ажилдаанының бадыткалы болур төөгүге хамаарыш-

кан, эртем-методиктиг болгаш чечен чогаал база өске-даа хөй номнарны, сеткүүлдерни парлап үндүргөн. Тываның ном саңна-ры болгаш өске-даа культура албан черлери чырыкче парлап үндүргөн ажилдарын, номна-рын, төлевилелдерин үстүндө айыткан ажык делгелгеге таныштырар.

Солун делгелгеден чаа үнгөн номнарны, эртем ажилдарын болгаш өске-даа ажыктыг үндүрүлгелерни хереглээн улус садып ап болур аргалыг.

Билдинмес айтырыгларны 8(39422)3-25-95 телефонче дол-гааш, билип ап болур.

/ Бистиң корр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

“Тывамедиагрупп” ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар **С.Н. МОНГУШ.**

**Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:**
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.

Чарлал килдизи — 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

А.К. Ооржак — 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы —
2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика талазы-
биле эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодалдары
редакцияның туружу-биле дүүшпейн
барып болур. Айыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадыглары дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекиси:
хуу кижилерге — **П6855**,
организацияларга — **П6860**

+

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы
6700 кезек

**2023 ЧЫЛДА “ШЫН”
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛGAZY:**
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10